

همخوانی محتوای کتیبه با محل قرارگیری آن در معماری اسلامی (مقایسه تطبیقی مدرسه خان، مساجد مشیرالملک و نصیرالملک شیراز)

هانی زارعی^۱، مهدی رازانی^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/nbsh.2020.18228.1884

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۷/۲۲

نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۱۶۳-۱۸۸

چکیده

I. عضو هیأت علمی گروه مرمت بناهای تاریخی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، دزفول، ایران (نویسنده مسئول).
hzarei@jsu.ac.ir

II. استادیار گروه مرمت و باستان‌سنجی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

در دوران اسلامی، آرایه‌های مبتنی بر کتیبه در سطوح معماری، فارغ از مسائل هنری و زیباشناختی، مملو از مفاهیم معنوی و عرفانی در قالب شعائرالله و ادعیه مذهبی هستند. هدف پژوهش حاضر، شناخت ارتباط فضای معماری و مفاهیم کتیبه‌ها به منظور یافتن دلایلی منطقی برای چرایی انتخاب و استفاده از آیات موجود در کتیبه‌ها نسبت به محل استفاده از آن‌ها است. «مدرسه خان» و مساجد «مشیرالملک» و «نصیرالملک» شیراز مربوط به دوره صفوی و قاجار، دارای تزئینات معماری جالب توجه از منظر هنری و زیبایی‌شناسی هستند و هر سه بنا کاربری آموزشی-دینی دارند؛ از این رو، به منظور تبیین ارتباط میان مضامین کتیبه‌ها و شکل و فضای معماری مورد بررسی قرار گرفته‌اند تا بر این اساس بتوان ارتباط موجود میان مضامین کتیبه‌ها با کالبد معماری بنا را مورد مطالعه قرار داد. مهم‌ترین پرسش‌های پژوهش عبارتند از: ۱. کتیبه‌های موجود در مدرسه خان، مسجد مشیرالملک و نصیرالملک از لحاظ مفهومی و موضوعی چه مواردی را شامل می‌شوند؟ ۲. ارتباط میان مضامین کتیبه‌های مدرسه خان، مسجد نصیرالملک و مشیرالملک با فضای معماری چیست؟ در فرآیند پژوهش، به منظور دستیابی به اهداف مورد نظر از بررسی‌های میدانی برای مستندسازی و خوانش متون و مضمون کتیبه‌های موجود در بناها و از روش توصیفی-تحلیلی برای معرفی، دسته‌بندی و یافتن ارتباط‌های تطبیقی آن‌ها استفاده شده است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهند که چرخش کتیبه‌ها با توجه به مضامین مذهبی و معنوی، به صورتی است که در بدنه‌های بنا آیاتی در: مضامین، تسبیح و نیایش، صبح، خداوند، بهشت، انسان و قیامت، اسامی امامان، احادیث مرتبط با کاربری و فضای نصب آن و کتیبه‌های خبری و ساخت بنا وجود دارد. از نکات قابل توجه نصب آیات سوره‌های با مضمون: صبح، نور و خورشید در بدنه‌های شرقی و غربی است؛ بنابراین می‌توان گفت ارتباط مفهومی بین مضمون کتیبه در بخش‌های مختلف با کالبد در بناهای مورد مطالعه وجود دارد و هنرمند با آگاهی دست به انتخاب و نصب آن زده است.

کلیدواژگان: مدرسه خان شیراز، مسجد نصیرالملک، مسجد مشیرالملک، همخوانی کتیبه و معماری، مضمون و محتوا.

مقدمه

کتیبه‌های حاوی آیات قرآنی از مهم‌ترین مشخصه معماری مذهبی، نظیر مساجد است (شایسته‌فر، ۱۳۸۸: ۱۱۷). فضای باز معماری اسلامی با هماهنگی و نظم نقش‌ها، کتیبه‌ها و رنگ‌ها، محیطی با عظمت همراه با خلوص معنوی پدید می‌آورد (فراست، ۱۳۸۵: ۲۵). امروزه کتیبه‌های مساجد تاریخی منبع مهمی برای بررسی دیدگاه‌ها و تفکرات مذهبی ملهم از آیات قرآنی هستند (شکفته، ۱۳۹۴: ۱۰۴). محل قرارگیری کتیبه و دقت در انتخاب مضمون و متن آن، اهمیت ویژه‌ای در بیان و انتقال این مفاهیم از پیش اندیشیده دارد (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۷۳). به‌طور کلی هنرمندان مسلمان همواره کوشیده‌اند تا آثارشان از نظر شکل، تزئینات و رنگ بیشترین هماهنگی و تفاهم را با نیازهای روحی و جسمی انسان داشته و از این طریق محلی آرام، دل‌پذیر و زیبا برای انسان‌ها فراهم آورند (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۵۷). مدرسه «خان» از بناهای ارزشمند دوره صفویه در شیراز است (که با توجه به نقشه، وسعت، شیوه معماری و تزئینات) یکی از باشکوه‌ترین و کامل‌ترین مدارس ایران در دوره صفویه و محل تدریس ملاصدرا شیرازی بوده است (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۹۴). طرح چهار ایوانی، تزئینات کاشی‌کاری و کاربرد اعداد خاص، از جمله ویژگی خاص بنا است. مساجد «مشیرالملک» و «نصیرالملک» با تزئینات و کاشی‌کاری‌های زیبای خود جزو بناهای با ارزش خاندان «قوام‌الملک» و «مشیرالملک» محسوب می‌شوند. در دوره قاجار، ساخت و ساز ترکیبی مسجد و مدرسه را فراوان می‌توان دید (هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۶). در این دو بنا نیز بخشی از فضای مسجد به مدرس و حجره‌های طلاب اختصاص داشته است (فسایی، ۱۳۶۷، ج ۲: ۲۷۸ و ۲۷۹)؛ این ویژگی آموزشی از وجوه اشتراک این سه بنای مورد مطالعه است و این اشتراک عملکردی، هم‌چنین دوره تاریخی یکسان ساخت یا تعمیر کتیبه‌ها در دوره قاجار از دلایل انتخاب آن‌ها در این پژوهش محسوب می‌گردد. دقت در محل قرارگیری کتیبه و ارتباط مضمون آن با جایگاه نصب در بناهای مذهبی نظیر مساجد و مدارس شیراز و به خصوص در مدرسه خان و مساجد مشیرالملک و نصیرالملک بسیار دیده می‌شود که تاکنون به این موضوع پرداخته نشده است. به همین منظور در پژوهش پیش‌رو تلاش شده است با استفاده از مطالعات میدانی و خوانش کتیبه‌های بناهای مورد بحث و دریافت ارتباط زمانی ساخت آن‌ها، به بررسی ارتباط معنایی و کالبدی کتیبه و کالبد معماری در انتخاب مضمون آیات و مکان‌یابی کتیبه‌ها در بدنه‌ها پرداخته شود.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: پرسش‌های پژوهش عبارتند از: کتیبه‌های موجود در مدرسه خان، و مساجد مشیرالملک و نصیرالملک از لحاظ مفهومی و موضوعی چه مواردی را شامل می‌شوند؟ ارتباط میان مضامین کتیبه‌های مدرسه خان، و مساجد نصیرالملک و مشیرالملک با فضای معماری چیست؟ فرضیه اول، براساس پرسش مطروحه به نظر می‌رسد مضامین آیات تسبیح و نیایش خداوند، پیامبر ﷺ و ائمه، نور، صبح و شب، بهشت، انسان و قیامت، اسامی امامان، مناجات، احادیث و کتیبه‌های خبری مرتبط با ساخت بنا هستند.

- فرضیه دوم، ارتباط زمانی و مفهومی بین ساخت و انتخاب متن و مضمون کتیبه‌های موجود در بخش‌های مختلف با کالبد بنا و جهت قرارگیری عناصر معماری وجود دارد.

روش پژوهش: برای دستیابی به اطلاعات دقیق و مکفی از روش‌های ذیل استفاده شده است.

۱. مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی از آن‌چه پیش‌تر در رابطه با محتویات کلی موضوع در متون، اسناد، تصاویر، پرونده‌های ثبتی، مقالات و طرح‌های پژوهشی انجام گرفته بود. ۲. مستندنگاری کتیبه‌ها و خوانش آن‌ها و در ادامه، تفکیک محل تمامی کتیبه‌ها بر مبنای موقعیت فضایی آن. ۳. تحلیل و جستجوی ارتباط میان عناصر معماری و محل قرارگیری کتیبه‌ها و تزئینات در سه بنای مورد بحث مرحله نهایی تحقیق بوده است؛ بنابراین گردآوری مطالب این مقاله با استفاده از اسناد و مدارک موجود و تنظیم آن به شیوه توصیفی، تاریخی و تحلیلی صورت گرفته است.

پیشینه پژوهش

دستیابی به ویژگی‌های نهفته در کتیبه‌ها و نقوش بناهای دوران اسلامی، به خصوص ادوار صفویه و قاجار، همواره مورد توجه معماران و پژوهشگران بوده است. «شایسته‌فر» (۱۳۸۴) در مقاله‌ای برخی مفاهیم نهفته در هنرهای دوران اسلامی را بیان می‌دارد؛ هم‌چنین، «فراست» به بررسی دقیق ارتباط و مفاهیم نقوش هندسی و کتیبه‌ها پرداخته است (۱۳۸۵: ۲۵-۴۴)؛ و در مقاله‌ای دیگر به مضمون و جایگاه کتیبه و انواع آن در بناهای دوران اسلامی پرداخته شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۵۷-۹۴). «مکی‌نژاد» (۱۳۸۸) در مقاله‌ای به بررسی دقیق سیر تحول کتیبه‌های ثلث در معماری قاجار تا صفویه پرداخته است. «لورنس کرن» (۱۳۹۱: ۷۸-۸۸) در مقاله کتیبه‌های مذهبی در معماری اسلامی به: شکل‌گیری، اهداف، خوانایی، اهمیت و دلایل به‌کارگیری در اماکن مذهبی و غیرمذهبی کشورهای اسلامی اشاره کرده است؛ هم‌چنین، «حاجی‌زاده باستانی» در مقاله‌ای به تجزیه و تحلیل معنی و مفهوم براساس جایگاه کتیبه‌های این مسجد پرداخته است (حاجی‌زاده باستانی، ۱۳۹۷: ۱۹۲-۱۷۵).

نوشته‌های تاریخی درباره مدرسه خان مختصر و در حد اشارات است. سیاحان و صاحب‌منصبان و محققانی که به قصد دیدن ایران به شیراز نیز وارد شدند، از همان دوره صفویه و پس از آن، مدرسه خان را به‌عنوان یکی از جذابیت‌های شهر دیده یا ذکری از آن به‌میان آورده‌اند. «شاردن» (۱۳۳۵) در زمان صفویه، «دیولافوا» (۱۳۶۱) و «پیرلوتی» (۱۳۷۲)، در زمان قاجار از آن جمله‌اند. «اسکندر بیک ترکمان» مورخ رسمی دربار صفوی، نخستین کسی است که در کتاب ذیل تاریخ عالم‌آرای عباسی از مدرسه خان صحبت به‌میان آورده (۱۳۱۷: ۲۹۹). «فسایی» در کتاب فارس‌نامه ناصری تصویر روشن‌تری از مدرسه داده و به توصیف بنای آن و حجره‌هایش پرداخته و به ساخت مدرسه در باغ اشاره کرده است (۱۳۶۷: ۴۶۲)؛ نیز «همت» در مقاله‌ای مدرسه خان را تنها از نظر معماری و آموزشی بررسی کرده است (۱۳۸۹):

۷۴-۷۵). «غفوری» (آرشیو میراث فرهنگی فارس، ۱۳۹۳) در طرح مستندسازی و مطالعه مدرسه خان شیراز به بررسی و مستندنگاری کتیبه‌های مدرسه خان پرداخته است؛ هم‌چنین «میرزا ابوالقاسمی» (۱۳۹۳) در مقاله‌ای تنها به بررسی ویژگی‌های کتیبه سردر ورودی پرداخته است. هم‌چنین «علمداری» و همکاران (۱۳۹۴) به حکمت انتخاب مضامین کتیبه‌ها در مدرسه خان شیراز توسط هنرمند پرداخته‌اند. «صادقی حبیب‌آباد» و «مهدی نژاد» (۱۳۹۵) نحوه بازتاب تفکر اسلامی در قالب نماد در تزئینات و ویژگی‌های کالبدی بناهای مذهبی در مدرسه خان را بررسی نموده است. «شهریاری» و «محمدی» (۱۳۹۵) به بررسی حکمت و هنر اسلامی در معماری مدارس و مدرسه خان شیراز پرداخته است و به فلسفه و حکمت ساخت این مدرسه با اعتقادات شیعه و شخصیت ملاصدرا اشاره کرده است. نیز «حسینی» و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله جلوه‌های هنری در تزئینات کاشی‌کاری مدرسه خان شیراز، تحلیل و دسته‌بندی تزئینات کاشی‌کاری بنا را با بیان ویژگی نقوش و مقایسه آن‌ها با سایر بناهای صفویه انجام داده است. در خصوص کتیبه‌های مساجد مشیرالملک و نصیرالملک شیراز، پژوهش کمی انجام شده است؛ «ذاکری» و همکاران (۱۳۹۷) صرفاً مضمون و جایگاه کتیبه‌های ورودی این دو مسجد را مورد بررسی قرار داده است. به‌طورکلی، می‌توان گفت در آثار پژوهشگران پیشین به برخی خصوصیات معماری و ویژگی‌های مفهومی به‌کاررفته در مدرسه خان اشاراتی شده است، اما بررسی دقیق مساجد نصیرالملک و مشیرالملک چندان مورد توجه آن‌ها نبوده است و از طرفی در هیچ‌یک از پژوهش‌های گذشته دسته‌بندی و بررسی دقیق ارتباط مفهوم و معانی کتیبه‌ها با جایگاه آن به انجام نرسیده است.

مبانی نظری: ترکیب‌بندی و دسته‌بندی کلی مضامین کتیبه‌های مذهبی عصر صفویه و قاجار

کتیبه‌های اولیه اسلامی، اغلب در حد رعایت عرف خوانش آیات قرآن و تبرک بنا به این آیات بوده‌اند؛ اما با رواج و تنوع قلم کوفی و اهمیت یافتن قلم ثلث در دوره‌های بعد، بر حجم کتیبه‌نگاری افزوده شد؛ به نحوی که ارزش و اهمیت ابنیه و مساجد، گاه به کتیبه‌های استادانه و نفیس آن بود (شهیدانی، ۱۳۹۷: ۸۸). شرط اصلی در کتیبه‌نویسی، تسلط بر اندازه و ابعاد هندسی، طول و عرض کتیبه، هوشیاری در انتخاب قلم، داشتن ذوق و حوصله و آگاهی بر کرسی‌های اجرا است (فضائلی، ۱۳۷۰: ۲۱۳-۲۱۲)؛ بنابراین خوشنویس با چشمانی کاملاً باز، اثر را خلق می‌نمود و ابتدا، میانه و انتهای اثر در ذهن و انگشتان وی جاری بوده است. در کتیبه‌نگاری که خود شاخه‌ای مهم از خوشنویسی است، بخشی از اصول و قواعد خوشنویسی (اصول دوازده‌گانه) به‌کار گرفته می‌شود (شهیدانی، ۱۳۹۷: ۹۳). اما دو اصل حسن وضع، یعنی -ترکیب و کرسی-، از اهمیت غایی و بیشتری برخوردار است؛ چراکه کتیبه‌ها عمدتاً با وضعیت ترکیب و کرسی، مورد توجه بصری مخاطب قرار می‌گیرند (شهیدانی، ۱۳۹۷: ۹۳). در ترکیب، مشکل‌ترین و ارجمندترین قاعده خوشنویسی، رعایت سواد و بیاض و فاصله بین جمله‌ها و سطور و نیز حسن مجاورت اهمیت

وافری دارد (فضائلی، ۱۳۷۰: ۸۹)؛ هم‌چنین کتیبه‌ها در اقلام مختلف خطوط اسلامی، وابستگی بسیاری به کرسی خط دارند. در قلم ثلث به تعداد نیاز (حداکثر در سه یا چهار کرسی)، حروف و کلمات بر روی هم سوار می‌شوند. انواعی از کرسی به صورت سطر نویسی، دوسطرنویسی و گاه کرسی چندگانه و شناور، در کتیبه‌نگاری وجود دارد و در واقع بسته به تعداد کلمات و حروف و ابعاد و اندازه قاب کتیبه، کرسی بندی هم متفاوت می‌شود (شهیدانی، ۱۳۹۷: ۹۹). گاه به اقتضای ترکیب و ازدحام حروف و کلمات، کرسی‌های متعددی شکل می‌گیرد (شهیدانی، ۱۳۹۷: ۱۰۰). کرسی بندی در کتیبه‌های ثلث صفوی متغیر است؛ در اغلب کتیبه‌های این دوره از الگوی دو کرسی استفاده شده که یکی در میانه ۱/۲ پایین و دیگری در میانه ۱/۲ بالایی کتیبه، معمولاً کشیده‌های معکوس این دو کرسی را تشدید می‌کنند (مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۳۷). ثلث در کتیبه‌های دوره قاجار متنوع است و از نظر اجرا به غیر از چند مورد استثنایی عموم کتیبه‌های قاجاری ضعیف‌تر و با دقت کمتری نوشته شده‌اند. گرایش به کرسی دوتایی در عرض کتیبه‌ها، یعنی - معکوس - که اغلب طول «ی» در قسمت پایین و همراه با کتیبه را درمی‌نور دیده بیشتر از دوره صفویه است. در ترکیب بندی‌های فشرده بیش از دوره صفوی اغراق شده، به اندازه‌ای که دیگر فضای خالی در کتیبه‌ها وجود ندارد (مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۳۹). مجموعه عوامل دیگری غیر از ذوق خوشنویس، از سفارش دهنده کتیبه، حامی و بانی، سازندگان کتیبه و متن سفارش شده، سطح و نوع مصالح، محدودیت اندازه و ابعاد بستر در روند کتیبه‌نگاری و ترکیب بندی آن مؤثر است (شهیدانی، ۱۳۹۷: ۹۴).

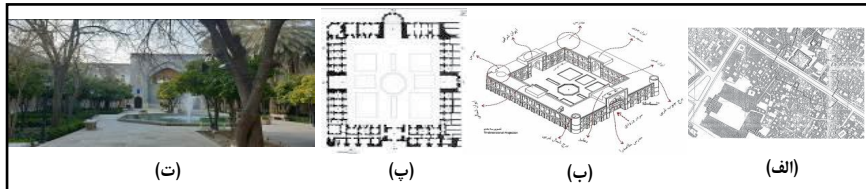
در خصوص مضامین کتیبه‌ها نیز می‌توان این‌گونه بیان نمود که در دوره صفویه مضامین کتیبه‌ها در اثر تغییر مذهب به شیعه تغییراتی کرد. این کتیبه‌ها یا به صورت دعایی و یا به صورت حدیثی هستند، و کتیبه‌هایی که تاریخ ساخت، نام معمار و غیره را مشخص می‌کنند نیز هم‌چنان مشهود است. متن عبارات کتیبه معمولاً اسماً مبارک حق تعالی، آیات و سوره‌های قرآن، نام‌های مبارک حضرت رسول ﷺ و ائمه طاهرين، دعاها، مناجات، شعارهای مذهبی، نام سفارش دهنده اثر، نام حاکم و یا سلطان وقت، نام سازنده اثر، نام کاتب و خطاط، تاریخ ساخت اثر، اشعار فارسی و عربی، گفته‌های بزرگان و حکما، فرمان‌های پادشاهان و عهدنامه‌ها و پند و اندرز را شامل می‌گردد (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۹۲ و ۳۴).

پیشینه تاریخی و خصوصیات کالبدی نمونه‌های مطالعاتی

الف) مدرسه خان

مدرسه خان در زمان «الله وردی خان» در دوره صفویه به منظور محل تدریس «ملاصدرای شیرازی» (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۹۴) در خیابان «لطفعلی خان» کنونی ساخته شده است. «نواب امام قلی خان، والی فارس در سال ۱۰۲۲ ه.ق.، مدرسه رفیع وسیعی، مشتمل بر یک صد حجره فوقانی و تحتانی و زوایا و کریاس و مدرس و چهارطاق بلند وسیع و چهارباغ در چهار جانب آن که تمام حجرات دو رویه به جانب باغ مدرسه است، در محله بازار مرغ شیراز احداث فرمود (فسایی، ۱۳۶۷: ۴۶۲).

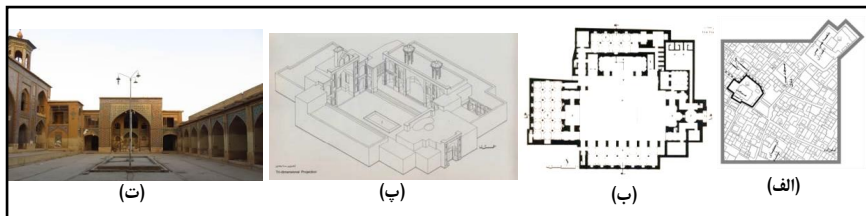
مدرسه به صورت چهار ایوانی و در دو طبقه ساخته شده است و تمامی فضاها در اطراف حیاط مرکزی انتظام یافته‌اند؛ در مجموع، مدرسه طرح متقارن دارد. این بنا دارای یک مسجد نیز بوده است (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۹۴)، (شکل ۱).

شکل ۱. الف: موقعیت مدرسه خان در خیابان لطفعلی خان زند (آرشیو میراث فرهنگی فارس)؛ ب: نمای سه بُعدی مدرسه خان شیراز (حسینی و همکاران، ۱۳۹۷)؛ پ: پلان طبقه همکف مدرسه خان (حاجی قاسمی، ۱۳۷۹)؛ ت: نمای جبهه غربی و ایوان ورودی مدرسه خان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

ب) مسجد مشیرالملک

مسجد مشیرالملک (۱۲۶۵-۱۲۷۴ ه.ق.) به دستور «مشیرالدوله» وزیر فارس ساخته شده و از زیباترین بناهای دوره قاجاریه محسوب می‌شود (پارسایی و همکاران، ۱۳۸۸: ۶۸). «فرصت‌الدوله» (۱۳۷۷) در آثار العجم از این مسجد چنین یاد کرده است: «مسجد مشیرالملک در محله‌ای به نام سنگ‌سیاه در شیراز ساخته شده است، این مسجد به صورتی خوش و دلکش ساخته شده است بر دو شبستان وسیع که در وسط هر یک از سه سمت آن طاقی رفیع است که محل و مسکن طلاب علوم دینی بوده است». بنا در جوار خانه «حاجی مشیرالملک» بانی آن است (فسایی، ۱۳۶۷، ج ۲: ۲۷۸). سردر اصلی ورودی مسجد مشیرالملک در سمت شرق قرار دارد و دارای دو شبستان غربی و جنوبی است. سه ایوان آن در جهت شمال، شرق و غرب است (پارسایی و همکاران، ۱۳۸۸: ۶۸)، (شکل ۲).

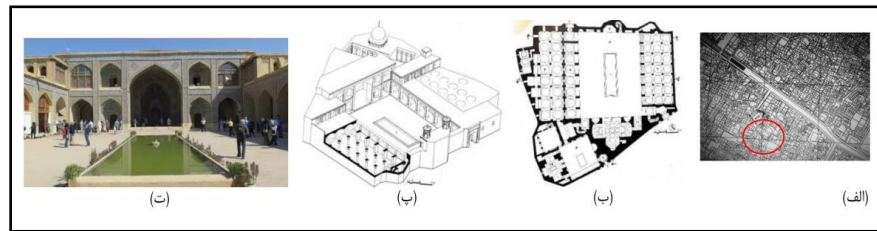

شکل ۲. الف: موقعیت مسجد مشیرالملک در بافت تاریخی شیراز (آرشیو میراث فرهنگی فارس)؛ ب: پلان طبقه همکف بنا (آرشیو میراث فرهنگی فارس)؛ پ: سه بُعدی ایزومتریک بنا (حاجی قاسمی، ۱۳۷۹)؛ ت: جبهه شرقی، شمالی و جنوبی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۷).

ج) مسجد نصیرالملک

مسجد نصیرالملک (۱۲۹۳ ه.ق. - ۱۳۰۵ ه.ق.) به دستور «میرزا حسن علی خان» ملقب به «نصیرالملک» از اعیان و اشراف شیراز در خیابان «لطفعلی خان زند» ساخته شد. معماران آن «محمد حسن معمار» و «محمد رضا کاشی‌پز» بوده است (پارسایی و همکاران، ۱۳۸۸: ۸۰). در کتاب فارسنامه ناصری اشاراتی بدین‌گونه شده است: در استحکام بنیان و سنگ‌آزاره و ستون‌های سنگی، شبستان و دریاچه (حوض) و صحن، مانند مسجد مشیرالملک و بلکه اندکی بزرگ‌تر است و بعضی تصرفات تازه در آن افزوده که بر محاسن آن افزوده است و این مسجد در جوار خانه حاجی نصیرالملک در محله «اسحق بیگ» است (فسایی، ۱۳۶۷، ج ۲: ۲۷۹). بنا به صورت دویوانی در شمال و جنوب احداث شده است؛ ایوان شمالی به عنوان مدرسه استفاده می‌شده و هم‌چنین این بنا دارای دو شبستان شرقی و غربی است (شکل ۳).

شکل ۳. الف: موقعیت مسجد نصیرالملک در بافت تاریخی شیراز (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی فارس)؛ ب: پلان طبقه همکف بنا (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی فارس)؛ پ: سه بعدی ایزومتریک (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی فارس)؛ ت: نمای شمالی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۷).

یافته‌های پژوهش

مدرسه خان و مساجد نصیرالملک و مشیرالملک با وجود این‌که دارای کاربری آموزشی نیز هستند، از لحاظ تاریخ ساخت، در دو دوره متفاوت قرار دارند و به نظر می‌رسد ارتباط نزدیک زمانی بین تاریخ کتیبه‌های تعمیر و مرمت شده مدرسه خان با دوره ساخت مسجد مشیرالملک و نصیرالملک در دوره قاجار و در زمان «ناصرالدین شاه» (۱۲۷۰-۱۳۱۸ ه.ق.) وجود دارد، که این امر مورد توجه نگارندگان قرار گرفته است؛ بنابراین در این بخش به منظور دستیابی به دلایل این ارتباط به بیان تاریخ اتفاقات مدرسه خان پرداخته می‌شود. قسمت‌های مختلف مدرسه خان در طول زمان به علت حوادث طبیعی و غیرطبیعی دچار آسیب‌های فراوان شده، و در زمان‌های مختلف مرمت و یا بازسازی شده است. «میرزا محمد»، کلانتر فارس در دوره قاجار به هرج و مرج‌های پس از «نادرشاه» در شیراز اشاره کرده و گفته است، مدرسه خان و دیگر ابنیه سنگر مدعیان حکومت بود. «آندره گدار» می‌گوید: «مدرسه خان و مسجد وکیل از ابنیه‌هایی است که در دوره قاجار به قول ناصرالدین شاه اقلاً هنر کاشی‌سازی آن متجدد گشت» (گدار، ۱۳۷۷: ۴۶۳). «صفایی ملایری» براساس مشاهدات خود از بنا به توصیف فضاهای مدرسه و وضعیت امروز و آسیب‌های آن پرداخته است (صفایی ملایری، ۱۳۴۴: ۳۸۵-۳۸۸). این بنا پس از زلزله سال ۱۲۳۹ ه.ق. و در تاریخ ۱۲۴۹ ه.ق. به اهتمام «حاجی لطفعلی تاجر شیرازی» و توسط «محمدحسین آتشی» در جانب غربی بدنه‌های حیاط و سردر، در تاریخ‌های ۱۲۷۳ تا ۱۲۷۴ ه.ق. توسط «حاجی میرزا علی اکبر قوام‌الملک شیرازی» و پس از زلزله ۱۲۶۹ ه.ق.، در سال‌های ۱۲۷۶ تا ۱۲۸۵ ه.ق. تعمیر و مرمت گردیده است (حسینی و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۵)، (جدول ۱).

ترکیب بندی در کتیبه‌های مدرسه خان و مسجد مشیرالملک و نصیرالملک

براساس مطالب بیان شده، در تصاویر ۴ و ۵، ترکیب بندی متفاوتی را به صورت دو کرسی و سه کرسی یا از منظری دیگر حتی پنج کرسی در برخی کتیبه‌های مدرسه خان، و مساجد مشیرالملک و نصیرالملک دیده می‌شوند؛ به طور مثال، در تصویر (ت: ۵) در ظاهر الگوی دو کرسی دیده می‌شود، اما در واقع خوشنویس از پنج کرسی استفاده کرده است؛ کرسی اول: قال سبحان...؛ کرسی دوم: «ک» در کلمه «تبارک»، «ه گرد» در کلمه «مشکوه»، بخش اول «مصباح» و...؛ کرسی سوم: الله، «ر» در «تبارک» و...؛ کرسی چهارم: «ض» در «ارض»، «ح» در «مصباح» و...؛ کرسی پنجم: کرسی که برای «ی» معکوس کشیده استفاده شده؛ مثلاً در کلمه «فی» یا در «لی» در «تعالی». همان‌طور که در شکل ۴ و ۵، دیده می‌شود در اغلب کتیبه‌ها

جدول ۱. موقعیت قرارگیری کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا (حسینی و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۳؛ با تصحیح: نگارندگان، ۱۳۹۷).

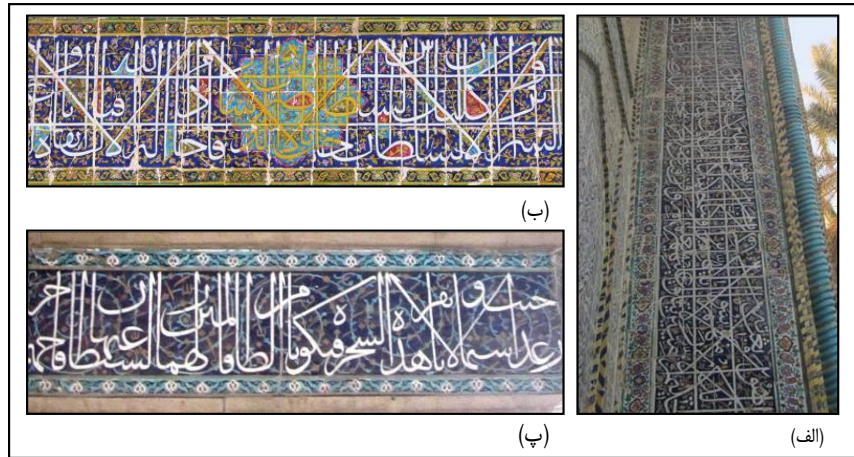
تاریخ کتیبه	مکان قرارگیری کتیبه‌ها	نوع خط	مضمون	ویژگی‌های رنگ‌بندی
سال ۱۰۲۴ ه.ق (صفویه)	کتیبه هشتی، ترنج‌های واقع در هشتی، کتیبه مربعی جرز سمت راست ایوان جنوبی	ثلث	سوره بقره (آیه ۳۱-۳۲)، ذکر اسامی خداوند، ابیاتی از منظومه حضرت علی (ع)	زمینه: آبی لاجوردی و سیاه خط: سفید، نقطه‌ها و علائم: آکر
سال ۱۲۴۹ ه.ق (فتحعلی شاه قاجار)	کتیبه‌ی مربعی جرز سمت راست سردر در پایین، کتیبه مربعی جرز سمت چپ در پایین، کتیبه‌ی کمر بند میانی ایوان غربی، کتیبه‌ی واقع در ترنج میانی ایوان غربی	ثلث	آیه ۱۵ سوره ذاریات، ابیاتی از منظومه حضرت علی	زمینه: آبی لاجوردی، خط: سفید
سال ۱۲۷۰ ه.ق	کتیبه درونی ایوان شرقی	ثلث	آیات ۲۵۵ تا ۲۷۷ سوره بقره	زمینه: آبی لاجوردی، خط: سفید
سال ۱۲۷۶ ه.ق	کتیبه درونی ایوان شمالی	ثلث	آیات ۱۶۲-۱۶۶ سوره نساء	زمینه: آبی لاجوردی، خط: سفید
سال ۱۲۷۸ ه.ق	کتیبه پیشانی سردر	ثلث و نسخ	سوره شمس - کوثر	زمینه: آبی لاجوردی، خط: سفید
سال ۱۲۷۹ ه.ق (ناصرالدین شاه)	کتیبه میانی سردر	ثلث تزیینی	مدح و ثنای ناصرالدین شاه	زمینه: آبی لاجوردی، خط: سفید و زرد، نقطه‌ها و علائم: آکر
سال ۱۳۴۴ ه.ش (پهلوی دوم)	کتیبه‌ی سرتاسری صحن، کتیبه‌ی پیشانی ایوان غربی	ثلث و نسخ	سوره فجر و احادیث پیامبر	زمینه: آبی لاجوردی و سفید، خط: سفید و لاجوردی
سال ۱۳۵۴ ه.ش (پهلوی دوم)	کتیبه‌ی سرتاسری صحن	ثلث و نسخ	آیاتی از قرآن و احادیث پیامبر	زمینه: آبی لاجوردی و سفید، خط: سفید و لاجوردی
سال ۱۳۸۷ ه.ش (جمهوری اسلامی)	کتیبه‌ی پیشانی ایوان شرقی، کتیبه‌ی سرتاسری صحن	ثلث و نسخ	ادامه سوره قیامت (آیات ۱۸ تا ۲۳) و احادیث پیامبر	زمینه: آبی لاجوردی، خط: سفید

به جز کتیبه «لا» در نمای سردر ورودی مدرسه خان که سه کرسی است، از الگوی دو کرسی استفاده شده، که یکی در میانه ۱/۲ پایین و دیگری در میانه ۱/۲ بالایی کتیبه قرار دارد؛ اما در حقیقت کتیبه‌ها در پنج کرسی نوشته شده‌اند، که دو یا سه کرسی به عنوان «کرسی اصلی» استفاده شده است. استفاده از سوره‌های جزء سی‌ام به دلیل کوچکی، جای‌گیری در هر شکل، سطوح و اندازه‌های مختلف دیوار و پرمحتوا بودن در معماری بناهای مذهبی جایگاهی شاخص دارند (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۶۲). یکی دیگر از موارد قابل تأمل در ترکیب‌بندی کتیبه‌های این بناها کاربرد رنگ در کتیبه (شکل ۴: ب)، و یا استفاده از «الف» (شکل ۴: الف و پ) و «لا» (شکل ۴: ب) و نیز تکرار «ی» (معکوس شکل ۵)، نوع نقطه‌گذاری و تنظیم فواصل نقطه و حتی وام‌گیری از اعراب و تشکیلات خط یا نقوش اسلیمی برگی است که ترکیب کلی را کامل کرده و بر زیبایی کتیبه‌ها افزوده است.

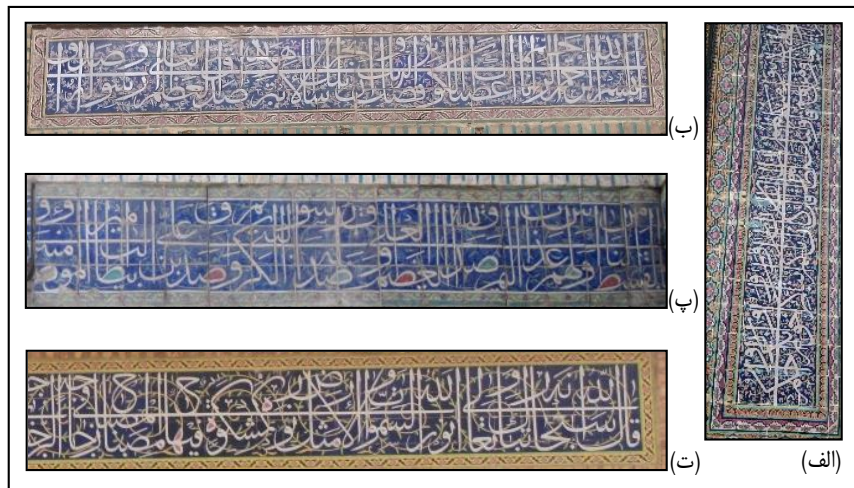
ارتباط محتوای کتیبه‌ها با موقعیت آن در جبهه‌های مختلف مدرسه خان

کتیبه‌ها از اسناد مهمی هستند که در مدرسه خان برجای مانده‌اند؛ محتوای نوشته‌ها عبارتند از: آیه‌های قرآن، نام‌های جلاله خداوند، نام حضرت رسول الله ﷺ، نام حضرت علی علیه السلام و برخی اشعار و ادعیه اسلامی؛ علاوه بر آن، نام بانیان، پادشاه، سازندگان و هنرمندان و تاریخ ایجاد و احداث نیز ذکر شده که اهمیت زیادی در مطالعه تاریخ‌شناسی بنا دارد. کتیبه‌ها به خط ثلث و نسخ نوشته شده‌اند و در این موقعیت‌ها وجود دارد؛ سردر ورودی و قاب‌هایی در دو جانب پایه‌های سردر، زیر گنبد هشتی، داخل و بالای چهار ایوان داخل حیاط به صورت سرتاسری و قاب‌های جداگانه، حدفاصل طبقه هم‌کف و اول به صورت کمر بند سرتاسری و بالای غرفه‌های طبقه اول به صورت مقطّع.

► شکل ۴. الف: کتیبه سراسری ایوان غربی مدرسه خان دوره صفویه (غفوری، ۱۳۹۳):
 ب: کتیبه رنگارنگ سراسری سه ضلع داخلی سردر ورودی بر بالای جداره سنگی - نام ناصرالدین شاه در میان کتیبه «لا» - دوره قاجار (میرزاابولقاسمی، ۱۳۹۳): پ: کتیبه کمر بند گنبد هشتی مدرسه خان. اسلیمی در زمینه کتیبه هم کار شده است، دوره صفویه (نگارندگان، ۱۳۹۷).

► شکل ۵. الف: کتیبه جز چپ ایوان شمالی مسجد نصیرالملک، دوره قاجار؛ ب: کتیبه بالای طاق‌های سمت راست ایوان شمالی مسجد نصیرالملک، دوره قاجار؛ پ: کتیبه ایوان جنوبی مدرسه خان، دوره قاجار؛ ت: کتیبه پیشانی ایوان شرقی مسجد مشیرالملک، دوره قاجار (نگارندگان، ۱۳۹۷).

کتیبه‌های بدنه ورودی

در سردر ورودی به عنوان بارزترین جایگاه تجلی‌گاه مفاهیم قدسی (حمزه‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۸)، سه نوع کتیبه به سه مضمون و سه تاریخ نصب شده است. بر بدنه سرپایه‌ها در هر طرف چهار قاب مربع شکل وجود دارد و مضمونشان مناجات منظوم امام علی علیه السلام به سال ۱۲۴۹ هـ.ق. است. در سمت راست سردر ورودی در کتیبه پایین و بالا به ترتیب بند پنجم و دوم مناجات منظوم امام علی علیه السلام و در سمت چپ سردر به ترتیب در پایین و بالا بند اول و دهم آن مشهود است.^۲ در این میان استفاده از شکل مربع جالب توجه است. از آنجایی که مربع در مفاهیم هنر اسلامی، نمادی از عدالت و تعادل است، برای آوردن نام و مفاهیم مرتبط و صفات عدالت و عدالت‌خواهی امام علی علیه السلام در مذهب شیعه استفاده می‌شده است.

یکی دیگر از بخش‌های بدنه ورودی مدرسه خان، دو مناره آن است؛ بخش بالایی مناره «لا اله الا الله، محمد رسول الله و علی ولی الله حقا» در نقش معقلی و در دوره زندیه نوشته شده است. استفاده از این سه عبارت بر روی مناره‌ها بیان یکتایی و عظمت خداوند و مقام پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و امام علی علیه السلام است و بیان‌کننده سه اصل اساسی اعتقادات مسلمانان شیعه، یعنی «توحید»، «نبوت» و «امامت» و

نشان دهنده عقاید شیعی بانی یا خطاط و هنرمند خوشنویس این بناست (شکل ۶). سومین کتیبه، کتیبه الوان داخل سردر است که به تاریخ ۱۲۷۹ ه.ق. و به خط ثلث تحریر شده و حاوی مطالب مهمی درباره تجدید ساختمان مدرسه و بانی آن است. اهمیت این کتیبه که نمونه‌ای بدیع از کتیبه‌نگاری در دوره قاجار را پدید آورده است (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۶۱)؛ از این نظر است که در سه سطر و روی هم و درهم نوشته شده و چنان مهارتی در ترکیب‌بندی خط به کار رفته که کلمه «لا» مکرر در تمام کتیبه نقش‌اندازی شده است. درست در میانه کتیبه، شمشه‌ای هشت وجهی با زمینه فیروزه‌ای و دورگیری سرخ قرار گرفته که نام ناصرالدین شاه به رنگ طلایی در آن قرار دارد و این مرکزیت می‌تواند اشاره‌ای به ویژگی حکومتی و شخصیتی او در ترکیب قدرت و مذهب داشته باشد (عطارزاده و اتحادمحکم، ۱۳۹۲: ۴۶). قرار گرفتن کتیبه خبری حاوی اطلاعات بانی و تعمیر بنا در سردر ورودی از حیث جایگاه قرارگیری و دیده شدن به هنگام ورود افراد کاملاً منطقی است (شکل ۴: ب).

در زیر رخ بام، کتیبه‌ای سرتاسری حاوی سه سوره قرآن به نام‌های شمس (ضحی)، کوثر و یک سوره دیگر به تاریخ ۱۲۷۸ ه.ق. نصب شده است. کلمه ضحی در سوره شمس، به معنای گستردگی نور آفتاب است، ولی بعدها به معنای آن هنگامی استعمال شد که آفتاب بعد از طلوع خورشید گسترده می‌شود، و روز بالا می‌آید (طباطبایی، ۱۳۸۲، ج ۲۰: ۵۲۲). در ابتدای این سوره به خورشید و گستردگی نورش در زمین سوگند یاد شده است؛ و انسان اگر بخواهد رستگار شود باید باطن خود را تزکیه کند، و آن را با پرورشی صالح بیوراند و رشد دهد. وجود این سوره در ورودی نوعی آموزش دستیابی به تزکیه نفس به انسان در بدو ورود است که از اهداف یک فضای مدرسه نیز بوده است. احادیث بسیاری نیز از پیامبر ﷺ و امام صادق علیه السلام روایت شده که به اهمیت و فضیلت این سوره و قرأت آن توسط مسلمانان حتی در نماز تأکید شده است (بحارالانوار، ج ۸۹: ۳۲۶). از آنجایی که ورودی مدرسه در غرب و رو به سمت غروب خورشید قرار دارد، نوشته شدن سوره شمس (خورشید) بر آن نشان از دقت خطاط و کاشی‌کار دارد (شکل ۶، جدول ۲).

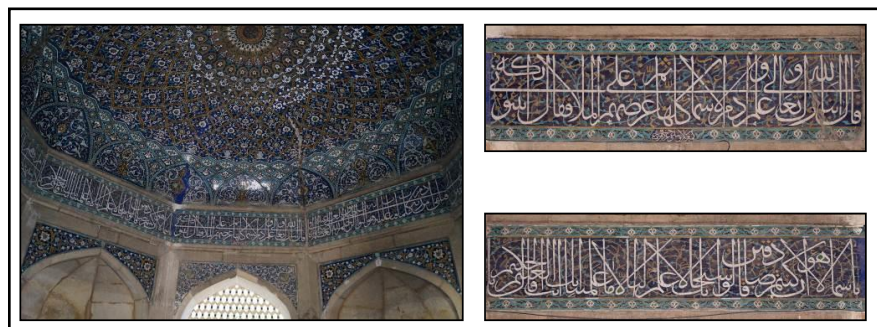

شکل ۶. راست: کتیبه‌های پیشانی و کمربند سردر ورودی مدرسه خان (غفوری، ۱۳۹۳)؛ وسط: کتیبه مربع پایه سمت چپ، مناجات امام علی علیه السلام (نگارندگان، ۱۳۹۷)؛ چپ: کتیبه مناره شمال غربی (غفوری، ۱۳۹۳). ◀

کتیبه هشتی ورودی

هشتی ورودی مدرسه خان با پوشش گنبدی و کاشی لاجوردی و گل بوته‌های زیبا

مزین شده و در حاشیه سقف و بر روی دهانه‌ها هشت کتیبه شامل: «البقاء لله، الحمد لله، العزه لله، العظمه لله، القوه لله، القدره لله، العطاء لله» نوشته شده است. در زیر گنبد هشتی بر روی هشت ضلع، کتیبه‌ای با کاشی معرق کار شده که تاریخ ۱۰۲۴ ه.ق. دارد. کتیبه دربردارنده آیه ۳۱ تا ۳۷ سوره بقره (با موضوعیت داستان آدم و حوا و فرود آمدن بر زمین) است، «و علم آدم الاسماء کلها ثم عرضهم علی ملائکه...» و در انتهای آن نام «صیرفی و حسین شماعی» نگاشته شده است. این کتیبه از معدود مدارک باقی مانده از دوره صفوی بنا است که حاوی زمان ساخت بنا و معمار آن است. هشت ضلعی، شکلی نمادین و مقدس است که نمادی از بهشت است. رابطه عدد هشت یا عدد سعد (خجسته و مبارک) با بهشت، در تمام اعصار دیده می‌شود. مسلمانان عقیده دارند که هشت بهشت وجود دارد. اساطیر اسامی هشت بهشت و هشت فرشته حامل عرش الهی را به تصویر می‌کشند (حاجی زاده باستانی، ۱۳۷: ۱۸۳). دایره نیز حکایت از عرش دارد که این اشکال با مفاهیم زیبای عرش، بهشت و زمین در فرم، نقوش و کتیبه در این بخش از ورودی بنا آمیخته شده است؛ به گونه‌ای که پوشش کروی گنبد لاجوردی با نقوش اسلیمی و گیاهی نمادی از عرش و بهشت خداوند است که بر هشت گوشه اضلاع هشتی حامل هشت عبارت با مضمون خداوند قرار گرفته است. در پایین همین بخش و بالای دهانه‌ها، کتیبه داستان آدم و حوا و رانده شدنشان از بهشت آورده شده و بلافاصله رنگ خاکی سنگ‌های ازاره وجود دارد که می‌تواند نمادی از زمین و اشاره به خروج آدم از بهشت به زمین باشد که در این هشتی تجلی یافته است (شکل ۷).

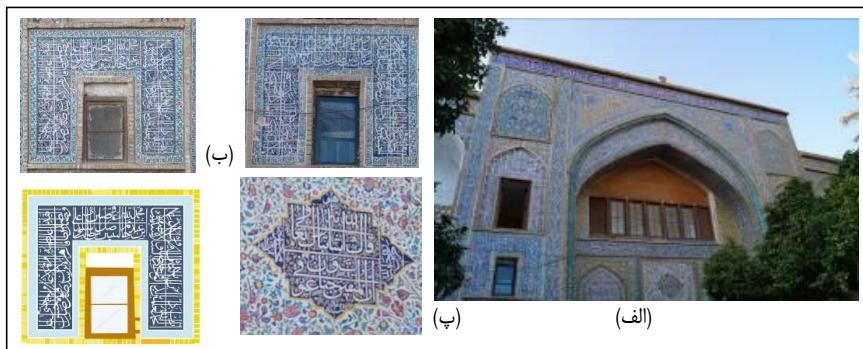

شکل ۷. فضای داخلی و کتیبه‌های هشتی ورودی مدرسه خان (نگارندگان، ۱۳۹۸).

کتیبه‌های ایوان غربی

این ایوان در پشت هشتی ورودی قرار دارد و پوشیده از آرایه‌های کاشی است. کتیبه زیر تویزه ایوان فاقد تاریخ است و به خط ثلث و حاوی آیات ۱۱-۱ سوره جمعه است.^۳ مضمون آیات توجه به: توحید، معاد، صفات خداوند، هدف از بعثت پیامبر ﷺ و اهمیت نماز جمعه و ذکر خصوصیات آن است. در میان قاب کاشی‌کاری بدنه ایوان، نقش ستاره هشت پر قرار دارد که حاوی آیه ۱۵ سوره ذاریات با مضمون بهشت است.^۴ این کتیبه در سال ۱۲۴۹ ه.ق. با خط ثلث نگاشته شده است. کتیبه دارای مضمون بشارت بهشت به پرهیزکاران است، حال متقین را بیان می‌کند، آن حالی را که در قیامت دارند.^۵ کتیبه به زیبایی با نقش هندسی ستاره هشت پر که نمادی از بهشت است درهم آمیخته و در میان سطح وسیعی از نقوش گل و مرغ

خودنمایی می‌کند؛ نیز در اسپر ایوان کتیبه دیگری حاوی شش بیت از مناجات منظوم امام علی علیه السلام (بند: اول، دوم، سوم، چهارم، پنجم، ششم) به خط ثلث و به تاریخ ۱۲۴۹ ه.ق. توسط محمدحسین آتشی نوشته شده است، وجود دارد. در دو طرف پایه‌های ایوان یک کتیبه U وارونه قرار دارد که حاوی دعای کبیره و ذکر نام چهارده معصوم است. مهم‌ترین کتیبه این ایوان در زیرِ بام کار شده است که حاوی آیات ۱-۳۰ سوره فجر است. نکته حائز اهمیت در این کتیبه، مکان استقرار آن و مضمون آن است. کتیبه رو به شرق و طلوع خورشید قرار دارد و بشارت صبح و روشنایی را با سوگند به آن و تهدید طغیانگران و جباران می‌دهد: «والفجر، و لیال عشر و الشفق والوتر...». در اهمیت این موضوع حدیثی از امام صادق علیه السلام نیز وجود دارد که هر کس هنگام طلوع فجر سوره فجر را بخواند تا فجر روز بعد در امان خدا خواهد بود (بحارالانوار، ج ۲۴: ۹۳)، (شکل ۸، جدول ۲).

شکل ۸. الف: کتیبه سوره فجر لبه بام ایوان غربی؛ ب: کتیبه «U» وارونه حاوی اسامی چهارده معصوم در پایه راست و چپ ایوان غربی؛ پ: کتیبه ستاره هشت پر آیه ۱۵ سوره الذاریات (غفوری، ۱۳۹۳). ◀

کتیبه‌های ایوان جنوبی

کتیبه ایوان جنوبی تقریباً مشابه ایوان شمالی است و تاریخ آن ۱۲۷۸ ه.ق. است. در داخل ایوان بر میانه اضلاع آن کتیبه‌ای نصب شده است که حاوی آیات ۱۸ تا ۲۱ سوره آل عمران است. این آیات اشاره به عبودیت خداوند و تسلیم شدن در پیشگاه او و عدم ستیز کردن در برابر خواست و رسالت خداوند دارد. در جزه‌های این ایوان نیز دو قاب مربع شکل حاوی بند پنج (سمت راست) و سیزده (سمت چپ) مناجات امام علی علیه السلام قرار دارد. این مناجات حاوی مفاهیم درخواست بخشش توبه‌کاران از سوی خداوند است. تعداد کتیبه‌های مربع با مضمون مناجات امام علی علیه السلام در فضاهای داخلی نیز همانند بیرون مدرسه (سردر ورودی) چهار کتیبه است (شکل ۱۰، جدول ۲). به دلیل وجود بخش نیایشی مدرسه خان در جهه جنوبی و اقامه نماز در آن، وجود کتیبه‌های که اشاره به یکتایی خداوند، عبادت او، توبه و بخشش دارند انتخاب درستی بوده است.

کتیبه‌های نمای شرقی

در قسمت بالایی بدنه شرقی کتیبه سوره لیل قرار دارد. سمت راست، آیه ۳۰ سوره ملک ادامه می‌یابد و سپس آیات ۱۷-۱ سوره قیامت و در سمت چپ آیات ۴۰-۱۸ آن نوشته شده است. آیات سوره لیل اشاره به اهمیت شب [سکون، آرامش و عبادت

در شب [و روز] حرکت و حیات روزا دارد؛ هم‌چنین پاداش نیکوکاران و انفاق‌کنندگان و جزای بخیلان توسط خداوند را بیان می‌دارد. آیات ۱۷-۱۶ سوره قیامت نیز به تذکر وقوع قیامت می‌پردازد و از خاموش شدن خورشید و ماه قبل از آن سخن گفته است. از نظر انطباق مضمون و جایگاه، نکته بسیار مهم این است که سوره قیامت در زیر رُخ بام جبهه شرقی و رو به غروب خورشید، نصب شده است. سوره لیل نیز دارای مضمون قسم به تاریکی شب (روبه روی جبهه شرقی خورشید غروب می‌کند و شب آغاز می‌شود) و قسم به روشنایی روز (پشت جبهه شرقی خورشید طلوع می‌کند) است؛ بنابراین کتیبه‌نگار در این بدنه، محلی منطبق بر معانی را برای نصب آن انتخاب کرده است.

کتیبه‌های ایوان شرقی

بر بالای بدنه سنگی فضای مدرس ایوان شرقی کتیبه‌ای نصب است که حاوی آیات ۲۵۵ تا ۲۷۷ سوره بقره است و به خط ثلث در تاریخ ۱۲۷۰ ه.ق. نگاشته شده است. از مهم‌ترین آیات این کتیبه، آیه الکرسی یکی از مهم‌ترین آیات قرآن است. این آیه در بسیاری از اماکن مذهبی زمان تیموری و صفوی مشاهده شده است؛ شاید به این دلیل که مسلمانان از تبرک و قداست نهفته در کلمات خداوندی آن در هر لحظه زندگی روزمره برخوردار شوند (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۷۰)؛ بنابراین می‌توان این‌گونه بیان نمود که این آیه می‌توانسته در هر مکان و زمانی خوانده، هم‌چنین بر هر جایی از یک بنا اعم از بدنه‌ها یا محراب نصب شود. در پایه سمت راست ایوان و چپ ایوان نیز ادامه سوره قیامت از آیات ۱۸ تا ۲۳ آمده است که شرح آن بیان شد (شکل ۹، جدول ۲).

► شکل ۹. کتیبه سوره‌ی بقره ایوان شرقی مدرسۀ خان (آرشیو مرکز اسناد میراث فرهنگی فارس).

کتیبه‌های اضلاع حیاط

بر سرتاسر اضلاع حیاط مدرسه دو ردیف کتیبه کاشی هفت‌رنگ الوان نصب کرده‌اند. ردیف بالایی که در زیر رُخ بام قرار دارد، به عرض غرفه‌ها قاب‌هایی قرار داده شده

که حدیثی در آن درج شده و در امتداد جرزها نیز کتیبه‌هایی حاوی عبارات مقدسی مانند: «یا الله النصر، یا الله العظیم، یا الله القدوس، یا الله القهار الصمد، یا الله الحلیم، یا الله الدیان، یا الله السبحان، یا الله الودود، یا الله القیوم، یا الله الدائم و...» بدون تاریخ نصب شده‌اند که می‌توان دریافت این کلمات مفاهیم نهفته در آیات نگاشته شده در کتیبه‌ها را به اختصار بیان می‌دارند. از آنجایی که اهمیت کتیبه با مضمون دعا در این است که یادآور حضور خداوند در همه جا است، لذا می‌توانسته در هر جایی از بدنه‌ها نوشته شود (جدول ۲).

کتیبه‌های ضلع شمالی

کتیبه ضلع سمت چپ ایوان از ابتدای سوره انسان آغاز و در ضلع غربی تا میانه آیه ۱۴ ادامه می‌یابد. بر بالای بدنه نیز آیات ۱۴۴-۱۴۷ سوره آل عمران نصب شده است. این آیات به بیان عظمت و جایگاه حضرت محمد ﷺ و صبر و پاداش مؤمنان اشاره دارد (جدول ۲). در داخل ایوان شمالی کتیبه‌ای نصب شده که شامل آیات ۱۶۲-۱۶۶ سوره نساء است. این کتیبه به خط ثلث و مربوط به سال ۱۲۷۶ ه.ق. است و از آنجایی که از نظر فن و نوع نگارش بسیار مشابه کتیبه ایوان جنوبی است، به نظر می‌رسد توسط یک شخص نوشته شده باشد. آیات موجود در این کتیبه به عظمت پیامبر ﷺ و کتاب قرآن و پیامبرانی ﷺ است که در قرآن مورد تأیید قرار گرفته‌اند و به کمال رسالت او اشاره می‌کند. بر روی پایه‌ها نیز دو قاب مربعی شکل حاوی بند دوم و چهارم مناجات امام علی ﷺ است (شکل ۱۰، جدول ۲).

سه کتیبه جبهه شمالی با وجود این که از سه سوره متفاوت انتخاب شده است، اما آیات اشاره به انسان، مقام و منزلت پیامبر ﷺ نزد خداوند دارند و به صبر و سرانجام پاداش الهی مؤمنان را وعده می‌دهند. ارتباط مفهومی این کتیبه‌ها نشان می‌دهد که کتیبه‌نگار با تسلط بر مفاهیم و معانی کل قرآن و براساس تشابه محتوایی این آیات دست به انتخاب آن‌ها به منظور نقل یک موضوع واحد برای نصب در یک محل زده است.

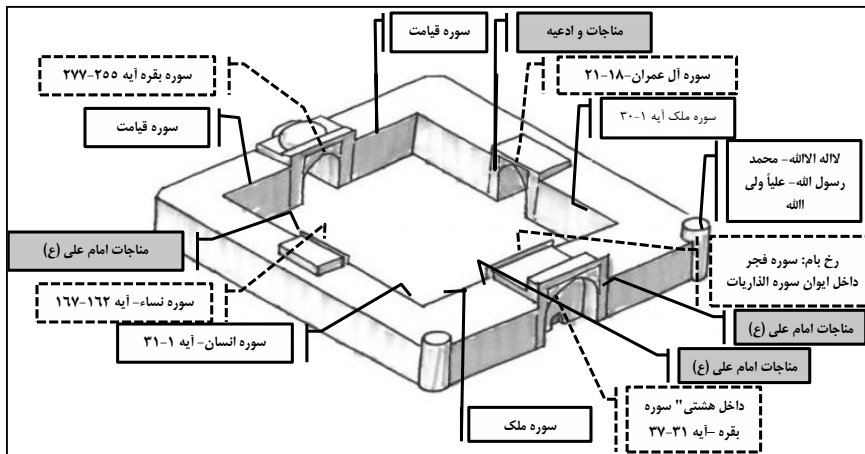
با توجه به بررسی کتیبه‌های مدرسه خان می‌توان این‌گونه بیان کرد که مضامین این کتیبه‌ها شامل: آیات قرآنی، احادیث، ادعیه، اخبار و اسامی افراد است. چرخش کتیبه‌ها با توجه به مضامین مذهبی و معنوی آن‌هاست. و هم‌زمان با طلوع و غروب خورشید، مضمون آیات در بدنه‌های شرقی و غربی بنا تغییر یافته

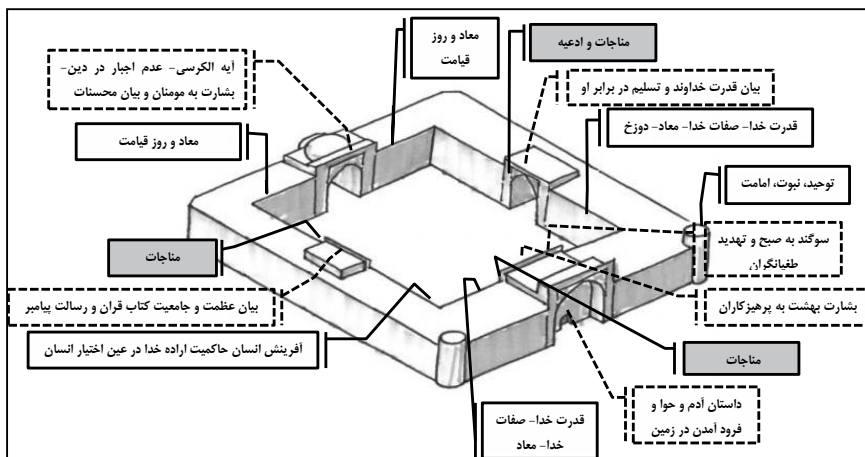
شکل ۱۰. راست: کتیبه‌های ایوان شمالی و چپ: ایوان جنوبی مدرسه خان (آرشیو مرکز اسناد میراث فرهنگی فارس). ◀

جدول ۲: خلاصه اطلاعات کتیبه‌های مدرسه‌ی خان (نگارندگان، ۱۳۹۸)			
موقعیت کتیبه‌ها	نوع متن (آیه- مناجات- حدیث- خبری)	مضمون کتیبه	
سردر ورودی	بدنه پایه‌ها	مناجات - ۱۲۴۹ق. خطاط: محمد حسین آتشی	مناجات منضوم امام علی(ع) بند ۵، ۲، ۱۰ و ۱۰
	داخل سردر	خبری- کتیبه لا ۱۲۷۸ق. خطاط: عبدالله	کتیبه لا با موضوع تعمیرات بنا در دوران قاجار که مشابه نگارش آن در مسجد جامع اصفهان هم وجود دارد.
هشتی	زیر گنبد بر روی هشت طاق‌نما	سوره‌ی بقره- ۳۱-۳۷ ۱۰۲۴ق. خطاط: صیرفی- معمار: حسین شماعی	آموختن علم اسرار آفرینش و نامگذاری موجودات به آدم- داستان آدم و حوا-
	داخل ایوان	سوره‌ی نساء- ۱۶۲-۱۶۷ ۱۲۷۶ق.	عظمت آیین و کتاب پیامبر نسبت به سایر پیامبران و تجمیع همه آیین‌ها در آیین او و کتاب قرآن
جبهه شمالی	بدنه ایوان و پایه‌ها	مناجات- ۱۴۴-۱۴۷ سوره‌ی آل عمران	بند چهارم و دوم مناجات امام علی (ع) در دو قاب مربع شکل.
	لبه بام	سوره‌ی انسان ۱-۳۱	آفرینش انسان- حاکمیت اراده خدا در عین اختیار انسان.
	داخل ایوان	سوره‌ی آل عمران ۱۸-۲۱ - ۱۲۷۸ق.	تسلیم شدن در برابر خواست و رسالت خداوند.
جبهه جنوبی	سرپایه‌ها	مناجات و ادعیه	بند پنجم و سیزده مناجات امام علی در دو قاب مربع شکل
	لبه بام	سوره‌ی ملک ۱-۳۰	قدرت خدا- صفات خدا- معاد- دوزخ
جبهه شرقی	ایوان- مدرس	سوره‌ی بقره- آیه ۲۵۵-۲۷۷ - ۱۲۷۰ق.	آیه الکرسی- عدم اجبار در دین- نوید نور به مؤمنان- صدقه- انفاق- ربا
	سرجرهای دو طرف ایوان- زیر رخبام	سوره‌ی قیامت آیات ۱ تا ۴۰ آیه ۳۰ سوره ملک	پایان جهان و تاریخ شدن همه جا.
جبهه غربی	بدنه ایوان و پایه‌ها	سوره‌ی جمعه- دعا و ذکر- مناجات امام علی (ع)	معاد- نماز جمعه- توحید- چهارده معصوم. مناجات امام علی(ع)(بند اول، دوم، سوم، چهارم، پنجم، ششم)
	رخ بام	سوره‌ی فجر- خطاط: نسابه- ۱۲۴۹ق.	سوگند به صبح و تهدید طغیانگران
	داخل ایوان	سوره‌ی الذاریات- خطاط: حسن الاتشی- ۱۲۴۹ق.	بشارت بهشت

است؛ هم‌چنین روند تعالی انسان به زیبایی در این چرخش هنرمندان کتیبه‌ها قابل مشاهده است؛ به‌صورتی که از ضلع شمالی به سمت غرب و سپس جنوب و در نهایت جبهه شرقی آياتی دارای مضامین انسان در شمال، فجر و خداوند در غرب و جنوب، و قیامت در شرق نوشته شده است. در کنار این‌ها اعمال و مضامین مربوط به تعالی زندگی دنیوی انسان زمینی و خطاکار یا در طلب کمال دیده می‌شود؛ به‌گونه‌ای که از بدو ورود تصویری از بهشت و اشتباه آدم و حوا و نزول او به زمین از بهشت روایت شده و برای بازگشت دوباره انسان به بهشت بر روی بدنه‌های مدرسه، کتیبه‌هایی نوشته شده است که با چرخشی از سمت راست به چپ ارائه می‌شود. در واقع، تصویری از نحوه هدایت انسان خطاکار در بدنه‌ها دیده می‌شود که بی‌ارتباط با کاربری آموزشی مدرسه خان و فهم و درک این آیات توسط طلاب و نقش آموزشی کتیبه‌ها برای آن‌ها نیست (شکل‌های ۱۱ و ۱۲).

شکل ۱۱. مکان یابی عنوان آرایه‌ها و کتیبه‌ها بر روی اضلاع و بخش‌های مختلف حیاط مدرسه خان شیراز (نگارندگان، ۱۳۹۷). ◀

شکل ۱۲. مکان یابی مفهوم و مضمون آرایه‌ها و کتیبه‌ها بر روی اضلاع و بخش‌های مختلف حیاط مدرسه خان شیراز (نگارندگان، ۱۳۹۷). ◀

ارتباط محتوای کتیبه‌ها با موقعیت آن در جبهه‌های مختلف مسجد مشیرالملک

کتیبه سردر ورودی: ورودی مساجد به‌عنوان تجلی‌گاه مفاهیم معنوی و عرفانی اسلامی پدیدار می‌گردد و در انتقال آن‌ها به مخاطب، نقش مهمی ایفا می‌نماید (حاجی‌زاده باستانی، ۱۳۹۷: ۸۱). بر پیشانی سردر مسجد مشیرالملک کتیبه‌ای حاوی سوره نصر با خط ثلث بر روی کاشی نصب شده است؛^۹ سپس به سوره کوثر و سال ۱۲۷۴ ه.ق. ختم می‌شود. هم‌چنین کتیبه هشت نام علی (به صورت دو کتیبه چهارعلی) که هر کدام برگرد یک نقش چلیپایی می‌گردد، بر پایه‌های طرفین سردر ورودی به رنگ زرد و به خط کوفی بنایی قرار دارد. چلیپا به صورت کامل و شکسته در دوران اسلامی، نشانه مقام وحدت به‌شمار می‌آید (حاجی‌زاده باستانی، ۱۳۹۷: ۱۸۴). بررسی مضامین کتیبه‌های ورودی مساجد شیراز نشان‌دهنده این است که در انتخاب آیات و احادیث، برخی بر بقیه رجحان داشته و بیش از همه از مضامینی که بر اقامه نماز و اوقات آن تأکید داشته‌اند، استفاده شده است (ذاکری و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۵). مضمون سوره نصر اشاره دارد به این‌که تا نصرت و یاری خدا نباشد، فتح و پیروزی نیست و تا فتح و پیروزی نرسد و موانع از سر راه برداشته نشود، مردم گروه-گروه مسلمان نمی‌شوند (که با ورود دسته-دسته نمازگزاران به مسجد

از منظر جایگاه نصب کتیبه در ورودی نیز مرتبط است) و به دنبال آن مرحله بعد، یعنی شکرگزاری و حمد و ستایش خدا فرامی‌رسد. تأکید بر کلماتی مثل: شکرگزاری و حمد خداوند، ورود و گرویدن دسته جمعی به دین خدا در این سوره، همگی با نقش و جایگاه ورودی در مساجد مرتبط است و می‌تواند دلیلی بر انتخاب آن بر پیشانی ورودی بنا باشد.

بر دیوارهای کناری ورودی نیز آیه ۵۶ سوره احزاب در قابی مربعی شکل و با خط کوفی بنایی و با کاشی‌های زمینه سفید به رنگ لاجوردی نوشته شده و کلمه «تسلیم» به منظور تأکید درون قابی مربعی شکل از جنس کاشی و به رنگ زرد روشنی قرار گرفته است.^{۱۰} در تفسیر و علل انتخاب آیه ۵۶ سوره احزاب می‌توان بیان نمود که در این آیه، نخست سخن از علاقه خاص خداوند و فرشتگان به پیامبر ﷺ آمده و بعد در این زمینه دستور به مؤمنان می‌دهد. آن چه در کتب و احادیث نیز در خصوص اهمیت این آیه ذکر شده، علاوه بر ثواب در خواندن مکرر آن، به عنوان دعا برای مؤمنان در برآورده شدن حاجات در دنیا و آخرت (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۱) به شیوه صلوات فرستادن مؤمنین بر پیامبر ﷺ (طباطبایی، ۱۳۸۲: ج ۱۶) اشاره شده است و به نظر می‌رسد قرارگیری آن در بدنه ورودی بنا می‌تواند تأکیدی بر اهمیت این موضوع در بدو ورود به فضای مسجد باشد. روایتی که در کتیبه‌های سردر دیده می‌شود، ذکر جایگاه پیامبر ﷺ، دختر ایشان ﷺ و امام علی ﷺ، تسلیم شدن در برابر پیامبر و فرمان او به عنوان مقدمه پیروزی و گرویدن دسته-دسته به اسلام است و این نشان از ارتباط کتیبه‌های سردر، در عین تفاوت سوره‌هاست که توسط خطاط هنرمند اسلامی با دقت انتخاب شده است.

کتیبه‌های ایوان‌ها و اضلاع حیاط

کتیبه‌های ضلع شرقی

بر پیشانی ایوان شرقی، کتیبه حاوی آیه ۳۵ سوره نور نوشته شده است^{۱۱} (شکل ۱۴). این آیه بر پیشانی جبهه‌ای که خورشید از آن جهت طلوع می‌کند و نور آن دیده می‌شود، نصب شده است که نشان از حسن انتخاب مضمون و جایگاه آیه دارد (شکل ۱۳). بر جداره‌های داخلی ایوان شرقی دعا و نام خداوند و ائمه (پنج تن آل عبا): «یا الله - یا محمد - یا علی - یا فاطمه - یا حسن - یا حسین» دیده می‌شود. کتیبه نام مبارک امام علی ﷺ نیز به صورت چهارگانه در قالب فرم مربع چرخان نوشته شده است. از جمله کتیبه‌های دیگر، می‌توان به کتیبه پنج تن در قالب ستاره هشت پر که هشت «الله» گرد آن قرار گرفته است؛ هم چنین کتیبه صلوات در فرم مربع اشاره کرد. ستاره هشت پر و فرم مربع همان طور که قبلاً بیان شد، اشاره به مفهوم بهشت و عدالت محوری حضرت علی ﷺ دارد. و این که ائمه و پنج تن آل عبا ارزشمندی والایی در نزد مؤمنان و خداوند دارد؛ هم چنین عبارات شهادتین «لا اله الا الله، محمد رسول الله و علی ولی الله» بر بدنه حجره‌های سمت چپ ایوان نوشته شده است که اشاره مستقیمی به سه اصل اساسی اعتقادات مسلمانان شیعه - توحید، نبوت و امامت - است. در سقف هشتی ورودی نیز شاهد نصب چهار کتیبه گردان، هر کدام

شامل چهار علی علیه السلام به رنگ سیاه در زمینه سفید و قاب مربعی شکل هستیم که بر گرد یک ستاره هشت پر به رنگ طلایی قرار گرفته است و همگی در کلیت یک شکل مربع منظم شده‌اند. فراوانی نام حضرت محمد صلی الله علیه و آله و نام امام علی علیه السلام و ائمه در این مسجد اشاره مستقیمی به نشان دادن علاقه، احترام و اعتقادات شیعی بانی مسجد دارد که در ورودی و بدنه‌های شرقی و غربی بسیار دیده می‌شود (شکل ۱۳).

شکل ۱۳. بالا: کتیبه‌های بدنه شرقی مسجد مشیرالملک؛ بالا: کتیبه پیشانی ایوان (آیه ۳۵ سوره نور)؛ پایین راست: کتیبه چهار علی علیه السلام؛ وسط: کتیبه صلوات؛ چپ: کتیبه پنج تن با هشت نام الله در اطراف آن و کتیبه نام محمد صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام بر بدنه شرقی (نگارندگان، ۱۳۹۸). ◀

کتیبه‌های ضلع غربی

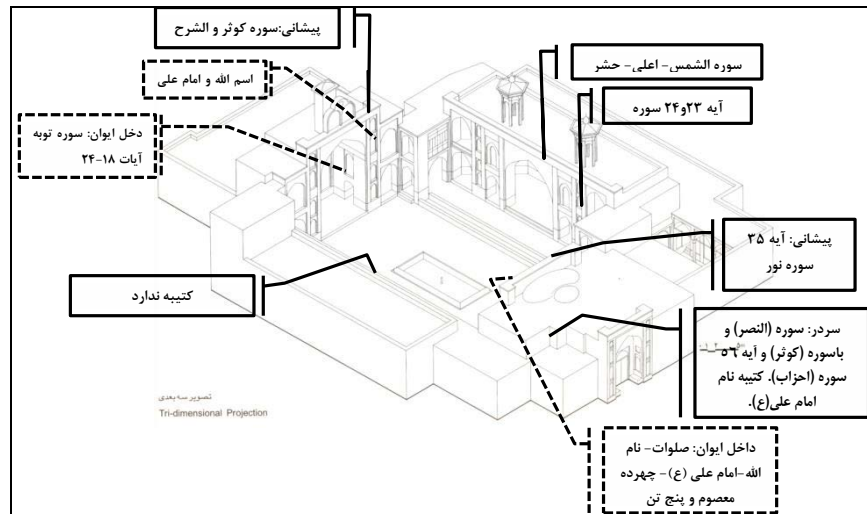
بر پیشانی ایوان غربی، کتیبه به خط ثلث حاوی سوره‌های الشرح^{۱۳} است و در کمر بند داخلی ایوان آیه ۱۸ سوره توبه^{۱۳} نصب شده است. این کتیبه در قسمت شبستان اصلی مسجد قرار دارد و هنگام ورود نمازگزاران توجه آن‌ها را به اهمیت مسجد و آبادانی آن، هم‌چنین اقامه نماز و دادن زکات و مفهوم توبه جلب می‌کند که انتخاب آن انطباق جایگاه و مضمون کتیبه را نشان می‌دهد. بر بالای ورودی این شبستان نیز کتیبه‌ای حاوی ابیات ذیل به خط نستعلیق نوشته شده است:

در فارس ابوالحسن مشیرالملک است
در بحر سیادت و سعادت فلک است
تاریخ بنای مسجدش گفت (خرد)
آبادی مسجد از مشیرالملک است

همان‌طور که در جدول شماره ۳ دیده می‌شود، مصرع دوم بیت دوم این شعر براساس حروف ابجد اشاره به تاریخ ساخت مسجد در سال ۱۲۶۵ ه.ق. دارد.

کتیبه‌های ضلع شمالی

بر بدنه شمال شرقی مسجد مشیر از سوره‌های ضحی، حشر و اعلی استفاده شده است. بر پیشانی ایوان شمالی نیز یک کتیبه حاوی آیات شریفه ۲۲-۲۴ سوره حشر به چشم می‌خورد و سپس آیه «یسبح لله ما فی السموات و ما فی الارض و...» سوره جمعه (فی ۱۲۷۴ ه.ق.) در حاشیه آخر کتیبه نوشته شده که سال اتمام کاشی‌کاری نمای بیرونی ایوان شمالی مسجد است. در داخل ایوان شمالی کتیبه‌ای حاوی سخن پیامبر صلی الله علیه و آله در مورد مقام امام علی علیه السلام و محبت عملی به ایشان به خط نستعلیق نصب شده است.^{۱۴} کتیبه دارای تاریخ ۱۲۶۹ ه.ق. و به خط «محمد علی» است (شکل ۱۴، جداول ۴، ۵ و ۶).

► شکل ۱۴. مکان یابی عنوان آرایه‌ها و کتیبه‌ها بر روی اضلاع و بخش‌های مختلف حیاط مسجد مشیرالملک شیراز (نگارندگان، ۱۳۹۷).

► جدول ۳. محاسبهٔ مضمون جمله (آبادی مسجد از مشیرالملک است) براساس حروف ابجد (نگارندگان، ۱۳۹۷).

عبارت	آبادی	مسجد	از	مشیرالملک	است	مجموع اعداد
عدد ابجد	۱۸	۱۰۷	۸	۶۷۱	۴۶۱	۱۲۶۵

ارتباط محتوای کتیبه با موقعیت آن در جبهه‌های مختلف مسجد نصیرالملک کتیبه‌های ورودی بنا

کتیبهٔ ورودی مسجد نصیرالملک شامل عبارات: «بسم الله الرحمن الرحيم»، «سورهٔ حمد»، «صدق الله العلی العظيم» و «صدق النبی رسوله الکریم و صدق علی ابن ابی طالب» است؛ هم‌چنین یک کتیبهٔ خبری که اشاره به زمان و نحوهٔ ساخت بنا دارد (۱۲۹۳-۱۳۰۵ ه.ق.)، در دیوار هشتی و روبه‌روی ورودی نصب شده است. کتیبهٔ دیگر شامل اشعاری از «شوریده شیرازی» در وصف سازندهٔ مسجد و تاریخ ساخت آن بر بالای سردر ورودی مسجد دیده می‌شود. از علل انتخاب سورهٔ حمد؛ نخست این‌که، سورهٔ حمد فاتح‌الکتاب (آغازگر قرآن) است (ورودی در بنا نیز همین نقش را دارد)؛ دوم، این سوره اساساً با سوره‌های دیگر قرآن از نظر لحن و آهنگ فرق روشنی دارد - به دلیل این‌که سوره‌های دیگر همه به عنوان سخن خدا است - اما این سوره از زبان بندگان است، و در این سوره خداوند نحوهٔ مناجات و سخن گفتن با او را به بندگانش آموخته و این‌که این پیوند و ارتباط مستقیم خلق با خالق آغازگر قرآن مجید است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۳) و آغاز ارتباط نمازگزار با خداوند نیز از ورودی مسجد است.^{۱۵} همهٔ موارد ذکر شده بیانگر اهمیت قرارگیری این سوره در ورودی بناست.

در هشتی، کتیبه‌ای از کاشی نصب‌گردیده که شعری از سعدی و نام معمار به خط نستعلیق سفید در زمینهٔ سیاه در آن آمده است.^{۱۶} در بالای آن نیز کتیبه‌ای نصب شده که از دو بخش تشکیل شده است؛ بخش اول، یک متن عربی حاوی «هذه جنه الخلد المؤمنین» [این جنت (باغ)، بهشت مؤمنین است]، و بخش دوم، آیهٔ ۴۶ سورهٔ حجر «ادْخُلُوها بِسَلَامٍ آمِنین» [با سلامت و امنیت وارد شوید] است.

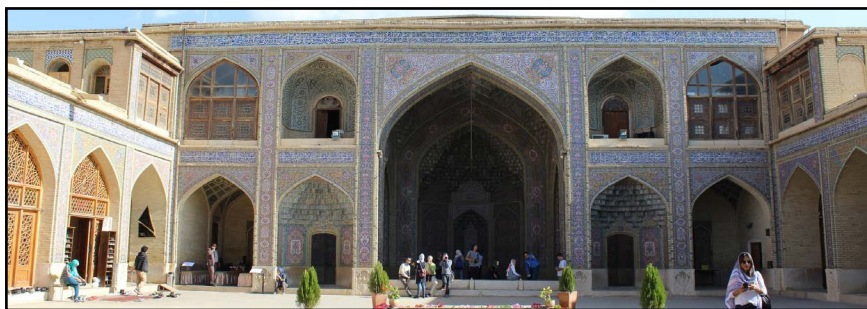
مسجد نصیرالملک به دلیل دارا بودن کاشی‌های با رنگ‌های صورتی و گل‌ها و مناظر روستایی در کاشی‌ها همانند یک باغ زیبا نیز هست. کاربرد کلماتی چون: جنت، خلد، ادخلو، بسلام و آمین به معانی باغ، بهشت، داخل شدن، سلام، سلامت و امنیت، همه گواه بر انطباق درست این کتیبه با محل آن در هشتی ورودی بناست.

کتیبه‌های ایوان‌ها و اضلاع حیاط

بر بالای بدنه شرقی مسجد و زیر لبه بام، کتیبه‌ای سرتاسری به ترتیب حاوی سوره‌های قدر، جمعه، ضحی، و ناس، به خط ثلث سفیدرنگ در زمینه لاجوردی نگاشته شده است. مضمون آیات، نکاتی را در خصوص شب قدر و ارزش آن، اهمیت و برپایی نماز جمعه، هم‌چنین سوگند به خورشید و نور و بشارت به حمایت از پیامبر ﷺ و بیان مواهب الهی به آن حضرت، رأفت و مهربانی به یتیمان، کمک به نیازمندان و یاد کردن از نعمت‌های خدا و سرانجام، ارزش انسان و پناه بردن به خداوند را بیان می‌دارند.

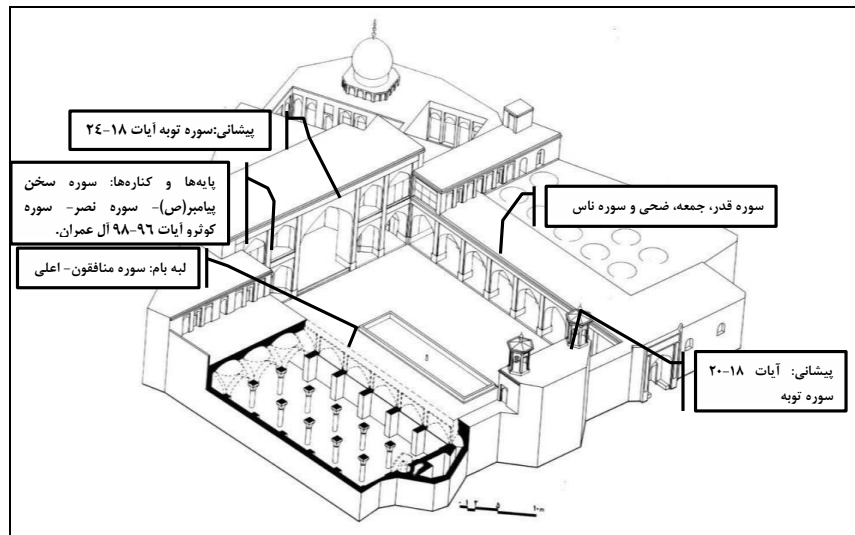
کتیبه ایوان جنوبی شامل آیات ۱۸ تا ۲۴ سوره توبه است. در بالای بدنه غربی مسجد که پشت آن شبستان اصلی مسجد با شیشه‌های رنگی قرار دارد نیز کتیبه سرتاسری کاشی‌کاری از آیات سوره منافقون و سوره اعلی نصب شده است. سوره منافقون به بیان ویژگی‌های منافقان و خطرات آن‌ها، شکرگزاری خداوند و انفاق در راه خدا توصیه می‌کند؛ هم‌چنین دعوت مردم به اسلام توسط پیامبر ﷺ و تسبیح خداوند توسط وی بیان شده است.

در ضلع شمالی مسجد و بدنه طاق مروارید آیات قرآنی و احادیثی نوشته شده و در سمت چپ آن نیز تاریخ ۱۲۹۹ ه.ق. قید شده است. بر پیشانی بالای ایوان شمالی نیز آیات ۱۸ تا ۲۴ سوره توبه و بر پایه‌ها و کناره‌ها نیز سخن پیامبر ﷺ در خصوص روشن کردن مساجد^{۱۷} و آیات دیگری از سوره نصر، کوثر و آیات ۹۸-۹۶ سوره آل عمران نوشته شده است (شکل ۱۵). یکی از مسایلی که در اسلام بر آن بسیار تأکید شده است، نظافت مساجد و رونق دادن به آن‌ها می‌باشد؛ به نحوی که اجر بسیاری برای این امر در نظر گرفته شده است. فضای داخلی ایوان شمالی مدرس مسجد بوده و از آنجایی که در احادیث اشارات متعددی به اهمیت آموزش و تشبیه آن به نور نیز شده است (حدیثی از امام صادق ع که می‌فرماید: أَلْعِلْمُ نُورٌ يَقْذِفُهُ اللَّهُ فِي قَلْبِ مَنْ يَشَاءُ - عِلْمٌ، نوری است که خداوند به قلب هر کس که بخواهد می‌افکند)، شاید این امر به این موضوع اشاره داشته و یا صرفاً بیان اهمیت آبادانی و خدمت به مسجد بوده است (تصویر ۱۵).

شکل ۱۵. کتیبه‌های بدنه شمالی ایوان و مدرس مسجد نصیرالملک (نگارندگان، ۱۳۹۷).

درخصوص ارتباط خورشید و نور با مضمون کتیبه‌ها در این مسجد نیز می‌توان بیان کرد که در مسجد نصیرالملک، آیات سوره شمس و نورافشانی آن در بدنه شرقی که محل طلوع خورشید است، دیده می‌شود و بر بدنه غربی و رو به نور خورشید در هنگام صبح، آیات سوره اعلی با مضمون تسبیح خداوند و ذکر آفریدن و رویاندن گیاهان توسط خداوند نگاشته شده است؛ به عبارتی دیگر، چون با طلوع خورشید زندگی و رویاندن و رشد موجودات آغاز می‌گردد، جبهه رو به نور صبح نیز به این آیات اختصاص یافته است و صحبت از رویش و تسبیح خداوند دارد که با جایگاه نیایش در این مسجد، یعنی شبستان غربی بی‌ارتباط نیست؛ زیرا شبستان اصلی مسجد نیز محل اقامه نماز و عبادت و تسبیح خداوند توسط مؤمن است. از سویی دیگر، در این جبهه با نصب اُرسی با شیشه‌های رنگی و نقوش شمس در هنگام طلوع خورشید تا ساعات اولیه صبح جلوه زیبایی از تجلی رنگ و نور نیز دیده می‌شود (شکل ۱۶، جدول ۴، ۵ و ۶).

► شکل ۱۶. مکان‌یابی عنوان آرایه‌ها و کتیبه‌ها بر روی اضلاع و بخش‌های مختلف حیاط مسجد نصیرالملک شیراز (نگارندگان، ۱۳۹۷).

► جدول ۴. مقایسه مکان‌یابی کتیبه‌ها بر روی اضلاع و بخش‌های مختلف بدنه‌های حیاط نمونه‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۷).

نام بنا	ورودی	بدنه شمالی	بدنه جنوبی	بدنه شرقی	بدنه غربی
مدرسه خان	سوره بقره آیه ۳۱-۳۷، «لا اله الا الله، محمد رسول الله و علی ولی الله حقا، سوره ضحی و کوثر، کتیبه خبری لا، مناجات امام علی (ع)	۳۱ مناجات و سوره انسان ۱-	سوره آل عمران ۱۸-۲۱ مناجات و ادعیه، سوره ملک	سوره بقره: آیه ۲۵۵-۲۷۷ آیه الکرسی، سوره قیامت آیات ۳۰، سوره لیل و آیه ۳۰، سوره یوسف، سوره ملک	سوره جمعه، دعا و ذکر، مناجات امام علی (ع)، سوره والفجر، سوره ذاریات
مسجد مشیرالملک	سوره نصر، سوره کوثر، آیه ۵۶ سوره احزاب و کتیبه نام امام علی(ع).	آیه ۲۳-۲۴ سوره حشر، اعلی و سوره ضحی، ایوان شمالی: سوره حشر و جمعه، سخن پیامبر در مورد محبت و پذیرش ولایت امام علی(ع): «حُبُّ عَلِيٍّ حُسْنُهُ...»	کتیبه ندارد.	آیه ۲۵ سوره نور دعا-«لا اله الا الله، محمد رسول الله و علی ولی الله- اسامی ائمه(پنج تن) محمد(ص)- یا علی(ع)- یا فاطمه(س)- یا حسن(ع)- یا حسین(ع)، و امام علی(ع).	سوره الشرح، کوثر و نصر. داخل ایوان: سوره توبه آیات ۱۸-۲۴، کتیبه شعر ساخت بنا.
مسجد نصیرالملک	بسم الله الرحمن الرحیم، «سوره حمد» «صدق الله العظیم» و «صدق النبی رسوله الکریم و صدق علی ابن ابی طالب» - کتیبه زمان و شرح ساخت بنا.	سخن پیامبر(ص) با مضمون اهمیت روشن کردن چراغ درمسجد، سوره نصر، کوثر، آل عمران ۹۶-۹۸ و سوره توبه ۱۸-۲۴	پیشانی ایوان: سوره توبه آیه ۱۸-۲۰ و سوره قدر	ادامه سوره قدر، جمعه، ضحی و ناس	سوره منافقون سوره اعلی

جدول ۵. ارتباط مکان کتیبه‌ها با مضمون نور، و جهت حرکت خورشید در نمونه‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۸).

نام بنا	بدنه شمال غربی (رو به قبله)	بدنه شرقی (محل طلوع و رو به غروب خورشید)	بدنه غربی (رو به نور خورشید)
مدرسه خان	-	سوره قیامت آیات ۴ تا ۱۶ - سوره لیل. (اشاره به غروب و خاموشی خورشید در روز قیامت).	سوره فجر (اشاره به صبح و قسم به صبح). سوره ضحی (قسم به خورشید) (ورودی)
مسجد مشیرالملک	سوره ضحی (شمس) (سوگند به نور خورشید)	آیه ۲۵ سوره نور (اشاره به نور خداوندی و توصیف ویژگی آن)	-
مسجد نصیرالملک	سخن پیامبر با مضمون اهمیت روشن کردن چراغ در مسجد	سوره ضحی (شمس) (سوگند به خورشید)	کتیبه با اشاره مستقیم به نور و خورشید ندارد*

* در این بدنه سوره اعلی با اشاره به رویاندن گیاهان - و ورود مستقیم نور و ظهور جلوه‌ی آن با ساخت ارس‌های رنگی بزرگ در شبستان غربی دیده می‌شود.

جدول ۶. دسته‌بندی موضوعی و مفهومی کتیبه‌های موجود در مدرسه خان، مسجد مشیرالملک و نصیرالملک (نگارندگان، ۱۳۹۸).

متن کتیبه	مضمون - دلیل انتخاب	محل نصب	موقعیت - بنا
سوره جمعه	بیانگر مضمون عمیق بهشت و جهنم و بشارت به انسان‌هایی که احکام خداوند را رعایت می‌کنند. دعوت مومنان به عبادت با توجه	تنوع محل قرارگیری	مدرسه خان مسجد مشیرالملک
سوره کوثر	بخشش و سخاوت خداوند به نرس محمد(ص) یعنی حضور فاطمه و مقام دختر است. بخشش خداوند به حضور محمد	- بیشتر بر بدنه شبستان اصلی و ورودی	مسجد نصیرالملک مسجد مشیرالملک
سوره قدر	بیانگر نزول قرآن در شب قدر است. تذکر اهمیت قرآن و زمان نزول آن و حضور امام عصر(عج) به انسان مسلمان.	بدنه شرقی مسجد	مسجد مشیرالملک
سوره حمد	فاتحه کتاب، آموزش حمد و ستایش خداوند به مؤمن. محتوا و مضمون سوره بیانگر ۱۱۳ سوره دیگر است.	بر سردر ورودی.	مسجد نصیرالملک
آیه ۱۸ - ۲۲ سوره توبه	اهمیت تعمیر و آبادانی مساجد - بیان مقام امام علی (ع) اهمیت آبادانی مساجد - بیان اهمیت و جایگاه امام علی (ع) در نزد خداوند و ابیات حقانیت جانشینی او.	- بر بالای ایوان ورودی شبستان اصلی و جبهه جنوبی رو به قبله.	مسجد مشیرالملک، مدرسه خان، مسجد نصیرالملک
کتیبه خبری	- کتیبه لا با موضوع تعمیرات بنا در دوران قاجار - کتیبه شعر نستعلیق ساخت مسجد مشیر توسط مشیرالملک - کتیبه خط نستعلیق بیان ساخت و بانی و سال شروع و اتمام	- ورودی بنا - ورودی شبستان اصلی - (هشتی و ورودی)	مدرسه خان مسجد مشیرالملک مسجد نصیرالملک
سوره بقره ۳۱-۳۷	اسامی الهی. اموتن علم اسرار آفرینش - داستان آدم و حوا و تعلیم اسماء الهی به آنها. خطاکاری انسان و پذیرش توبه.	کمر بند میانی گنبد و پایه‌های هشتی ورودی	مدرسه خان
مناجات امام علی (ع)	تقاضای بخشش از خداوند. راز و نیاز با خدا. بیان عدالت امام علی با عدد چهار در قاب مربع شکل بیان ارزشمندی امام علی در بین شیعیان - نشان دهنده عقاید شیعی بانی یا خطاط و هنرمند خوشنویس این بناها	- بر بدنه بیرونی ورودی بنا.	مدرسه خان
سوره بقره آیه ۲۵۵-۲۷۷	آیه الکرسی - نوید نور به مومنان - صدقه - اتفاق - رب - بیان قدرت خداوند بر آسمانها و زمین و علم بی منتهاش بر خلق و ارزشمندی ایمان خالص و پاک اهمیت آیه الکرسی برای مسلمانان - بهره‌گیری از تبرک و قناست نهفته در کلمات خداوندی آن در لحظه لحظه زندگی روزمره.	تنوع محل قرارگیری. بدنه شرقی	مدرسه خان
سوره قیامت آیات ۴ تا ۱۶	تذکر پایان جهان و تاریخ شدن همه جا. اشاره به قدرت خداوند در رستاخیز -	بر بدنه جبهه رو به غروب بر اساس جهت حرکت خورشید.	مدرسه خان
سوره الفجر	سوگند به صبح و تهدید ظالمین	بر بدنه رو به شرق و توجه به جهت حرکت خورشید.	مدرسه خان
سوره انزات آیات	بشارت بهشت - استفاده در ستاره هشت پر.	بدنه غربی (بدنه پشت ورودی بنا)	مدرسه خان
سوره النصر	باری خدا و پیروزی نهایی - گرویدن دسته دسته مردم به دین خدا - توبه پذیری خدا	قرار گیری بر روی سردر ورودی و دیده شدن در هنگام ورود افراد به مسجد.	مسجد مشیرالملک
آیه ۳۵ سوره نور	خداوند نور آسمانها و زمین است - تشبیه به نور خداوند.	بدنه شرقی (محل طلوع خورشید) - توجه به جهت حرکت خورشید	مسجد مشیرالملک
اسامی ائمه - دعا و ذکر چهارده معصوم	ستایش و ذکر - چهارده معصوم - پنج آل عبا محمد(ص) - یا علی(ع) - یا فاطمه(س) - یا حسن(ع) - یا حسین(ع). تداعی کننده افکار شیعی زمان ارتباط مستقیم دوستی خداوند و امامان و پیامبر	- تنوع محل قرارگیری بر بدنه‌ها.	مدرسه خان مسجد نصیرالملک مسجد مشیرالملک
ذکر صلوات	ستایش خداوند و پیامبر و ائمه - دعای معروف شیعیان که در هر موقعیت و زمانی قرائت می‌شود.	- بدنه شرقی (محل طلوع خورشید)	مسجد مشیرالملک مسجد نصیرالملک
آیه ۵۶ سوره احزاب	تاکید بر اهمیت سلام و درود خدا و فرشتگان بر پیامبر(ص)	- ورودی بنا	مسجد مشیرالملک
لا اله الا الله، محمد رسول الله، علیا ولی الله	بیان یکتایی و عظمت خداوند و مقام پیامبر - بیان کننده سه اصل اساسی اعتقادات مسلمانان شیعه یعنی توحید، نبوت و امامت است.	بدنه‌های بیرونی و ورودی بنا و بدنه‌های داخلی.	مدرسه خان مسجد مشیرالملک مسجد نصیرالملک
سوره شمس	عظمت خورشید	- توجه به جهت حرکت خورشید و بر بدنه نورگیر بنا.	مسجد نصیرالملک مسجد مشیرالملک
سوره انسان ۱-۴	اشاره به خلقت انسان و راه هدایت - حاکمیت اراده خدا در عین اختیار انسان.	بدنه شمالی	مدرسه خان
سوره الیل آیات ۱۸-۲۱ سوره آل عمران	تذکر حق شناسی بیان عظمت و جامعیت کتاب و رسالت پیامبر - آفرینش انسان - حاکمیت اراده خدا در عین اختیار انسان بیان یکتایی	بدنه حیاط. بدنه جنوبی	مدرسه خان مدرسه خان

نتیجه‌گیری

عمده کتیبه‌های مرمت‌شده مدرسه خان و مساجد نصیرالملک و مشیرالملک مربوط به دوره قاجار و حکومت ناصرالدین‌شاه هستند و براساس تاریخ کتیبه‌ها می‌توان عنوان نمود که کتیبه‌های مسجد مشیرالملک احتمالاً براساس کتیبه‌های مدرسه خان نگاشته شده است؛ از سویی دیگر، کاربری آموزشی-نیایشی هر سه بنا ارتباط مفهومی کتیبه‌ها را در اضلاع این بناها بیشتر کرده است. بدین ترتیب می‌توان گفت ارتباط مفهومی بین انتخاب متن و مضمون کتیبه‌های موجود در بخش‌های مختلف ابنیه مورد مطالعه با کالبد آن‌ها و جهت قرارگیری عناصر معماری نظیر ایوان‌ها، بدنه‌ها و... وجود دارد و هنرمند با آگاهی دست به انتخاب و نصب در محل از پیش تعیین شده این آیات و ادعیه براساس شأن نزول و مفهوم آن زده است. بدون تردید دستیابی به تمامی ابعاد و جزئیات مفاهیم معماری و زیباشناختی و ارتباط آن با مضامین مذهبی در این بناها مطالعات و پژوهش‌های افزون‌تری را می‌طلبد، که در همین راستا پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده در رابطه با این موضوع بر مواردی از قبیل بررسی نام امام علی (ع) در کتیبه‌های دوره‌های مختلف و هم‌چنین بررسی ارتباط کتیبه‌ها با نقوش، تناسبات هندسی و اعداد و موضوعاتی از این دست متمرکز شوند.

پی‌نوشت

۱. «الهی و خلّاقی و جرزی و مؤتلی الیک لَدی الإعسارو الیسرأفرغ» [ای خدای آفریننده من و نگهبان و پناه من، در هر حال سختی و آسودگی بسوی تو می‌نالم] و «الهی تری حالی و فقری و فاقتی و أنت مُناجاتی الخفیة تسمّع» [ای خدا تو حال زار مرا می‌بینی و از فقر و پریشانیم آگاهی و تو مناجات و راز و نیاز پنهانم را می‌شنوی].
۲. «لک الحمد یا ذالجمود و المجد و العلی تبارکت تعطی من تشاء و تمنع» [ستایش مخصوص توست ای خدای بخشش و بزرگی، بزرگواری ترا سزد که به هر که خواهی عطا کنی یا منع کنی] و «الهی لئن عدبتنی الف حجّه فحبل زجائی منک لا یتقَطَعُ» [ای خدا اگر مرا هزار سال عذاب کنی باز رسته امیدم از رحمتت قطع نخواهد گشت].
۳. «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - يُسَبِّحُ اللَّهَ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۱) هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۲)».
۴. «إِنَّ الْمُنَاقِبِينَ فِي جَنّاتٍ وَعُيُونٍ» [به یقین، پرهیزکاران در باغ‌های بهشت و در میان چشمه‌ها قرار دارند].
۵. اگر جَنّات و عیون را نکره (بدون الف و لام) آورده برای این است که به عظمت مقام و منزلت آن اشاره نموده، بفهماند وضع بهشت طوری نیست که اشخاص بتوانند با زبان، توصیف کنند (طباطبایی، ۱۳۸۲، جلد ۱۸: ۵۳۳).
۶. «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ و...» [خدایی که همواره به عدل و قسط قیام دارد، گواهی داده که معبودی جز او نیست و فرشتگان و صاحبان دانش (نیز به یگانگی او گواهی داده‌اند) جز او که مقتدر حکیم است، معبودی نیست].
۷. «الهی إِذَا لَمْ تَعْفُ عَنْ غَيْرِ مُحْسِنٍ فَمَنْ لِمُسِيئٍ بِالْهَوَى يَتَمَتَّعُ». [ای خدا اگر غیر از نیکوکار را عفو نکنی و نبخشی پس آنان را که به هوای نفس آلوده‌اند که خواهد بخشید؟].
۸. «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - لَا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ - وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ ... فَإِذَا بَرِقَ الْبَصَرُ - وَحَسَفَ الْقَمَرُ - وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ...» [به نام خدای بخشاینده مهربان - قسم می‌خورم به روز قیامت - و قسم می‌خورم به نفس ملامتگر و... در آن هنگام که چشم‌ها از شدت وحشت به گردش درآید - و ماه بی‌نور گردد - و خورشید و ماه یک جا جمع شوند...].
۹. «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ (۱) وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا (۲) فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَعِذْ بِهِ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا (۳)». [إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا] [خدا و فرشتگانش بر پیامبر درود می‌فرستد؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، براو درود فرستید و سلام گوید و کاملاً تسلیم (فرمان او) باشید].
۱۰. «قال الله سبحانه و تبارك و تعالى نور الله نور السموات و الأرض مثل نوره كمشكاة فيها مصباح المصباح في زجاجه الزجاجه كأنها كوكب دري يوقد من شجرة مباركة زيتونه لا شرقية ولا غربية يكاد زيتها يضيء و لو لم تمسسه ناز نور على نور يهدي الله لنوره من يشاء و يضرب الله الأمثل للناس و الله بكل شئ عليم». [خدای تعالی این نور را به چراغی مثل زده که در شیشه‌ای قرار داشته باشد و با روغن زیتونی در غایت صفا بسوزد و چون شیشه چراغ نیز صاف است، مانند کوكب دري بدرخشد، و صفای این با صفای آن، نور علی نور تشکیل دهد، و این چراغ در خانه‌های عبادت آویخته باشد، خانه‌هایی

که در آن‌ها مردانی مؤمن، خدای را تسبیح کنند، مردانی که تجارت و بیع ایشان را از یاد پروردگارشان و از عبادت خدا باز نمی‌دارد و در نتیجه به سوی سعادت جاودانه خود هدایت می‌شوند.

۱۲. «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ...» و سوره کوثر: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ...».

۱۳. «إِنَّمَا يَغْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ...».

۱۴. «حُبِّي عَلَيَّ حَسَنَةً لَا يَصُرُّ مَعَهَا سَيِّئَةٌ وَبُغْضِي عَلَيَّ سَيِّئَةٌ لَا يَنْفَعُ مَعَهَا حَسَنَةٌ» [دوستی علی حسنه‌ای است که با داشتن آن، سیئه زبانی نمی‌رساند و دشمنی علی سیئه‌ای است که با وجود آن حسنه سودی ندارد].

۱۵. در آیات قرآن، سوره حمد به عنوان یک موهبت بزرگ به پیامبر ﷺ معرفی شده، و در واقع بیانگر تمامی قرآن است. تلاوت آن به انسان، روح و ایمان می‌بخشد، او را به خدا نزدیک می‌کند، صفای دل و روحانیت می‌آفریند، اراده انسان را نیرومند و تلاش او را در راه خدا و خلق افزون می‌سازد، و میان او و گناه و انحراف فاصله می‌افکند و در نهایت این که تأکید بر تلاوت این سوره در منابع شیعه و سنی دیده می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۶).

۱۶. «غرض نقشی است کز ما باز ماند // که هستی را نمی‌بینم بقایی» «مگر صاحب‌دلی روزی به رحمت // کند در حق استادان دعایی»، (معمار اقل محمد رضا کاشی‌پز - کمترین محمدحسن معمار ۱۳۵۵ ه.ق - ۱۳۹۳ ه.ق).

۱۷. «مَنْ أَسْرَجَ فِي مَسْجِدٍ مِنْ مَسَاجِدِ اللَّهِ سَرَّاجًا لَمْ تَزَلِ الْمَلَائِكَةُ وَحَمَلَةُ الْعَرْشِ يَسْتَفِيزُونَ لَهُ مَا دَامَ فِي الْمَسْجِدِ ضَوْءٌ مِنْ ذَلِكَ السَّرَّاجِ» [کسی که مسجدی از مساجد خدا را روشن کند، تا مادامی که نوری از آن چراغ باقی است، ملائک و حاملین عرش برای او استغفار می‌کنند].

کتابنامه

- افسر، کرامت الله، ۱۳۷۴، تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

- بمانیان، محمدرضا؛ مؤمنی، کوروش؛ سلطان‌زاده، حسین، ۱۳۹۲، «بررسی تطبیقی ویژگی‌های طرح معماری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار و مدارس دوره صفویه». مجله معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، شماره ۱۱، صص: ۳۴-۱۵.

- پارسایی، مهدی؛ عشرتی، پرستو؛ عیسی، حجت، ۱۳۸۸، «واکاوی دلایل عدم وجود گنبد در مساجد تاریخی شیراز». فصلنامه هنرهای زیبا، دوره ۱، شماره ۴، صص: ۶۰-۵۱.

- پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۷۸، معماری اسلامی ایران. تدوین: غلامحسین معماریان، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت.

- ترکمان، اسکندر بیک، ۱۳۱۷، ذیل تاریخ عالم‌آرای عباسی. به تصحیح: سهیلی خوانساری، تهران: کتاب‌فروشی اسلامییه.

- توکلیان، زهرا؛ بهمنی‌کازرونی، سارا، ۱۳۹۴، «بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز». نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی، دانشگاه علم و صنعت، سال ۳، شماره ۳، پاییز، صص: ۸۹-۱۰۳.

- حاجی‌قاسمی، کامبیز، (زیر نظر)، ۱۳۷۹، گنج‌نامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران. دفتر پنجم، مدارس. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- حاجی‌زاده‌باستانی، کریم، ۱۳۹۷، «زیبایی‌شناسی و ارزش‌های نمادین کتیبه‌های مسجد جامع یزد». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۸، شماره ۱۸، صص: ۱۹۲-۱۷۵.

- حسینی، سید هاشم؛ قرائتی، الناز؛ پورنادری، حسین، ۱۳۹۷، «جلوه‌های هنری در تزئینات کاشی‌کاری مدرسه خان شیراز». نشریه هنرهای زیبا، هنرهای تجسمی، دوره ۲۳، شماره ۳، صص: ۵۳-۶۴.

- حسینی‌فسایی، حاج میرزا حسن، ۱۳۶۷، فارس‌نامه ناصری. تصحیح و تحشیه: منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.

- حمزه نژاد، مهدی؛ نقره‌کار، عبدالحمید؛ خراسانی مقدم، صبا، ۱۳۹۲، «گونه‌شناسی مفهومی ورودی مساجد در ایران با استفاده از مفاهیم قدسی». فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال ۱، شماره ۱، صص: ۱۰۲-۷۷.
- دیولافوا، مادام ژان، ۱۳۶۱، سفرنامه دیولافوا. ترجمه فره‌وشی، شیراز: سعدی.
- ذاکری، سیدمحمد حسین؛ رضانی مهربان، سیده نرگس؛ حکیم‌زاده، پگاه؛ ستوده، فرناز، ۱۳۹۷، «بررسی آرایه‌های پیشگاه ورودی (مفصل اتصال بنا با شهر) در مساجد تاریخی شیراز». فصلنامه شهر ایرانی اسلامی، سال ۸، شماره ۳۲، صص: ۶۱-۷۶.
- شاردن، ژان، ۱۳۳۵، سیاحت‌نامه شاردن. محمد عباسی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شایسته‌فر، مهناز، ۱۳۸۰، «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی». مجله مدرس علوم انسانی، سال ۱۱، شماره ۲۳، صص: ۹۴-۵۷.
- شایسته‌فر، مهناز، ۱۳۸۴، «هنر شیعی: عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان». تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- شایسته‌فر، مهناز، ۱۳۸۸، «جایگاه کتیبه‌های قرآنی مساجد جامع در گسترش تفکر (قرن ۱ تا ۷ ه.ق.)». مجموعه مقالات قرآن و علم روز قرآن و هنر، تهران: بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه، دانشگاه تربیت مدرس، صص: ۱۵۴-۱۱۳.
- شکفته، عاطفه، ۱۳۹۴، «مضمون کتیبه‌های قرآنی در محراب‌های گچی عصر ایلخانیان». فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال ۲، شماره ۸، پاییز، صص: ۱۰۴-۱۲۰.
- شهریاری، رایکا؛ رسکتی محمدی، مریم، ۱۳۹۵، «بررسی حکمت و هنر اسلامی در معماری مدارس، نمونه موردی مدرسه خان شیراز». پنجمین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم جغرافیا و برنامه‌ریزی، معماری و شهرسازی، تهران: مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار - موسسه آموزش عالی مهراروند.
- شهیدانی، شهاب، ۱۳۹۷، «ملاحظات چند در دانش کتیبه‌نگاری و ضرورت کاربرد اصول و قواعد خوشنویسی در تحلیل کتیبه‌ها». نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی، دانشگاه علم و صنعت، سال ۶، شماره ۱۸، صص: ۱۱۰-۸۷.
- صادقی حبیب‌آباد، علی؛ و مهدی نژاد، جمال‌الدین، ۱۳۹۵، «هویدایی؛ اندیشه‌ها و بنیان‌های اسلامی؛ در معماری شریف ایرانی - اسلامی (نمونه موردی: مدرسه خان شیراز)». اولین کنفرانس بین‌المللی و سومین کنفرانس ملی معماری و منظر شهری پایدار، مشهد: مؤسسه بین‌المللی معماری، شهرسازی مهرآز شهر.
- صفایی ملایری، ابراهیم، ۱۳۴۴، «مدرسه خان». نامه ماهانه ارمان، دوره ۳۲، شماره ۹، صص: ۳۸۸-۳۸۵.
- طباطبایی، سید محمدحسن، ۱۳۸۲، ترجمه تفسیر المیزان. جلد ۱۶، ۱۸ و ۲۰، ترجمه موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- غفوری، نسیم، ۱۳۹۳، «مستندسازی و مطالعه مدرسه خان شیراز». شیراز: آرشیو مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان فارس.

- علمداری، مریم؛ موسوی، سیده عاطفه؛ پیروتی، کاظم، ۱۳۹۴، «حکمت انتخاب مضامین کتیبه‌ها در آثار معماری ایران اسلامی نمونه موردی: مدرسه خان شیراز». اولین کنفرانس تخصصی معماری و شهرسازی ایران، شیراز: مؤسسه عالی علوم و فناوری حکیم عرفی شیراز.
- فراست، مریم، ۱۳۸۵، «همخوانی کتیبه و نقوش هندسی در بناهای اصفهان عصر صفوی». تهران: مطالعات هنر اسلامی، دوره ۳، شماره ۵، صص: ۲۵-۵.
- فرصت شیرازی، محمدنصر، ۱۳۷۷، آثار عجم. تصحیح و تحشیه: منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
- فضائلی، حبیب‌الله، ۱۳۷۷، تعلیم خط. تهران: سروش.
- گذار، آندره، ۱۳۷۷، هنر ایران. ترجمه بهروز حبیبی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- لوتی، پیر، ۱۳۷۲، به سوی اصفهان. ترجمه احمد کتابی، تهران: اقبال.
- لورنس، کورن، ۱۳۹۱، «کتیبه‌های مذهبی در معماری اسلامی». ترجمه عبدالناصر خیاط، تهران: کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۶، صص: ۷۸-۸۸.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۸، تفسیر نمونه. با همکاری جمعی از نویسندگان، جلد ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۳۹۲، بحار الانوار. گروه مترجمان، جلد ۲۴ و ۸۹، تهران: مؤسسه انتشارات کتاب نشر.
- مکی‌نژاد، مهدی، ۱۳۸۸، «سیر تحول کتیبه‌های ثلث در معماری ایران (صفوی تا قاجار)». فصلنامه نگره، دوره ۳۴، شماره ۱۳، صص: ۲۹-۴۰.
- میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق، ۱۳۹۳، «کتیبه‌نگاری الوان: ویژگی‌های تاریخی و هنری کتیبه سردر مدرسه خان». فصلنامه نگره، شماره ۳۲، صص: ۶۳-۵۵.
- هوشیاری، محمد مهدی؛ پورنادری، حسین؛ فرشته‌نژاد، مرتضی، ۱۳۹۲، «گونه‌شناسی مسجد-مدرسه در معماری اسلامی ایران - بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی». کاشان: دو فصلنامه مطالعات معماری ایران، سال ۲، شماره ۳، صص: ۳۷-۵۴.